

Видавництво Товариства „Просьвіта“ у Львові.

ВІКТОР РІГО.

ВАТЕРЛЬО.

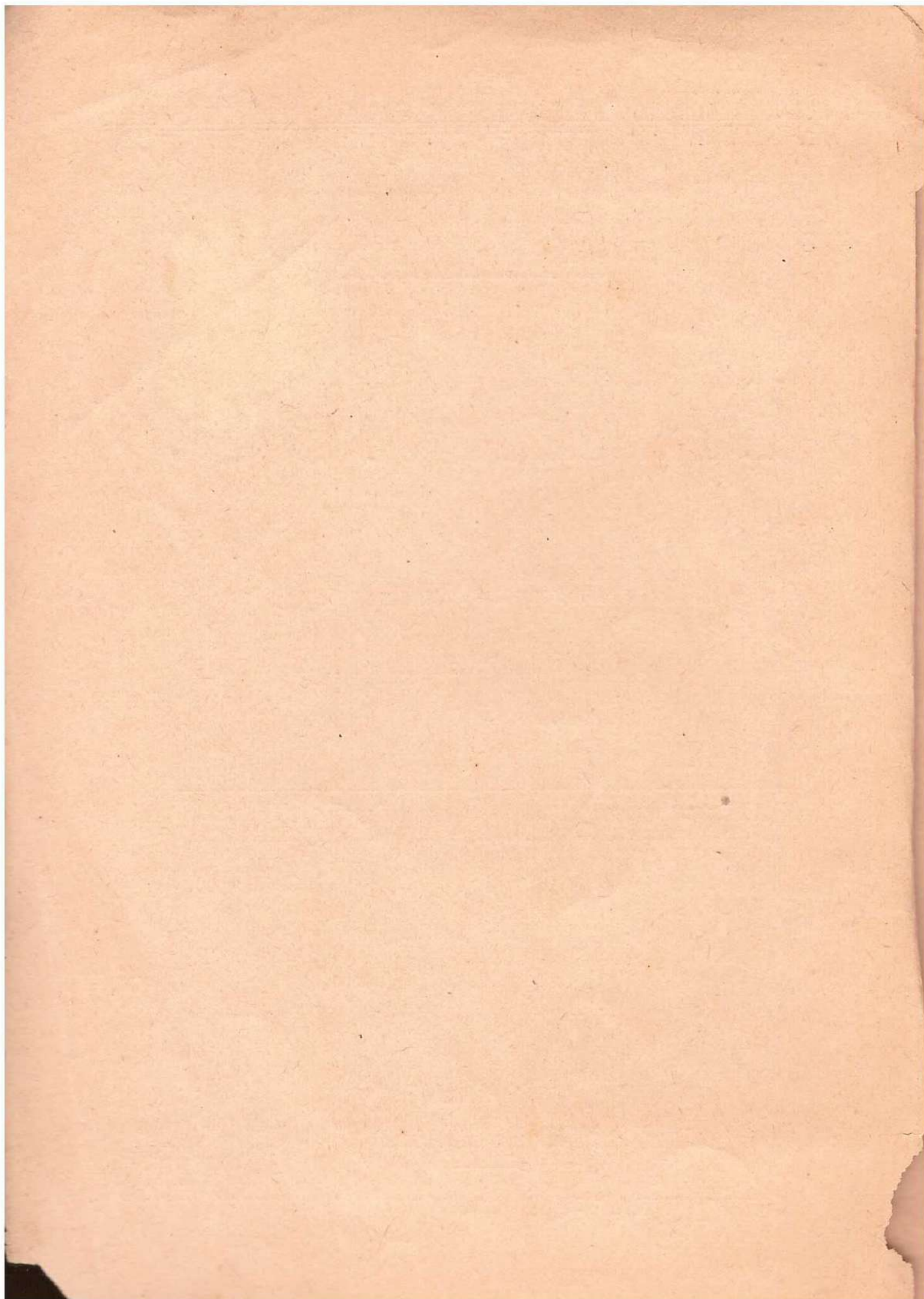
З ФРАНЦУСЬКОЇ МОВИ ПЕРЕКЛАВ

ІВАН ФРАНКО.

Накладом товариства „Просьвіта“.

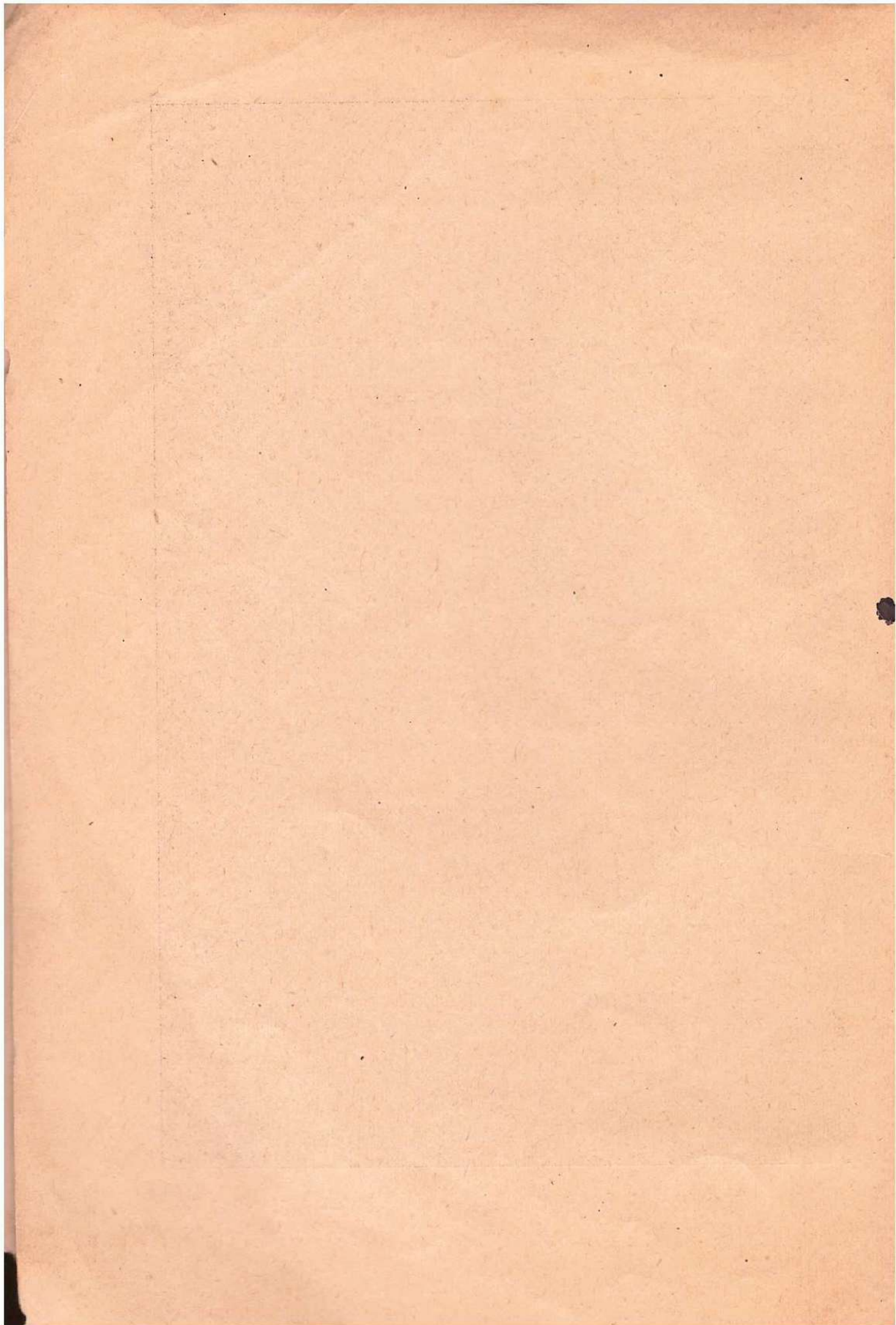
У ЛЬВОВІ, 1912.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Наполеон I. цїсар Франції від р. 1804—1815.

ПЕРЕДМОВА.

Отся книжка, високопоетичне оповіданє про одну битву, се не історична розвідка, але твір буйної фантазиї, хоч і оснований на вивченю самої місцевости та багатой історичной літератури. Автор сего оповіданя, Віктор Гігó, був не тільки найвизначнійшим поетом Франції в ХІХ в., але також видним політичним діячем, хоч своєю політичною діяльністю не заняв у історії Франції такого визначного місця, як у її літературі. Найважнійшою пригодою в його житю було те, що від молоду горячий поклонник Наполеона і прихильник політичної партії т. зв. Бонапартистів, він у 1853 р., коли внук Наполеона І. під назвою Наполеон ІІІ. зробив ся цісарем Франції, був змушений утікати з Парижа і провести кільканацять лїт, т. є. аж до р. 1871, часу упадку Наполеона ІІІ. на вигнаню поза границями Франції. В ряді дуже численних писань Віктора Гігó, віршами й прозою, визначне місце займає величезна осьмитомова повість *Les Misérables* (Нуждарі), якої частиною, а власне першою книгою третього тому є отсе оповіданє про битву під Ватерльо. майже нічим не звязане з головною будовою повісти.

Надіючи ся не вдовзі подати нашим читачам докладнійші відомости як про жите та діяльність Напо-

леона I., так і про жите В. Гіго, обмежую ся тут на поданю найважніших даних із житя першого цісаря Франції. Він уродив ся 15. серпня 1769 р. в місточку Аяччіо на острові Корсиці з визначних, але не дуже маючих міщан, родини Буонапарте, учащав до військової школи в Брієнні в Південній Франції, і зложивши іспит у воєнній школі в Парижі 1786 р. був іменованій поручником. В військовій службі він у вільних хвилях займав ся письменством, а коли наслідком революції того-ж року розв'язано королівську армію, він удав ся до Корсики, де станув у рядах Корсиканців, що противили ся французській зверхности. За се революційний уряд Франції відібрав йому рангу офіцера. Зміркувавши невідповідність свого поступуваня він удав ся до Парижа, де йому пощастило знов одержати свою рангу. По упадку монархії в осени 1792 р. він вступив у службу революційного правительства, в якій серед бурливих тодішніх обставин аванзував дуже скоро. Вже в марті 1794 р. він одержав коменду французької армії висланої до Італії, але в половині того року його спіткало нещастє, що вмішаний у змову Робеспієра він був увязнений і вичеркнений із армії. Державний переворот 1795 р. виніс його знов на високе становище, а в лютім 1796 р. його іменовано головним комендантом італійської армії. З тою армією він відніс у Італії ряд славних побід над Піємонтцями та Австрійцями і добив ся заключеня дуже корисного для Франції мира з Австрією в Кампо Форміо, заключеного 17. жовтня 1797 р., що значив для Австрії утрату Льомбардії, а zarazом кінець венецької республіки.

Аби підірвати могутність Англії, що була головним ворогом революційної Франції, Наполеон вирушив

на чолі досить значної армії до Єгипту в початку 1798, де пробув до осені 1799 р. Не скінчивши тої війни він у жовтні з довіреними офіцерами вернув із Єгипту до Парижа, де в падолисті того-ж року за його почином звалено революційну Директорію, поставлено на її місце конзулят зложений із трьох конзулів, а його іменовано першим конзулом на 10 літ. На тім становищі Наполеон при помочи своїх прихильників dokonав протягом кількох літ реорганізації Франції, відповідної для самовладного уряду, а побідивши ще раз Австрію в р. 1800, і заключивши мир із Англією в р. 1802 він був при помочи плебісциту (всенародного голосованя) в маю 1802 р. іменований доживотним конзулом, а в маю 1804 р., після поновного плебісциту цісарем Франції. Його коронував у Парижі папа Пій VII дня 2. грудня 1804 р. а дня 26. мая 1805 р. він велів коронувати себе в Медіолянні залізною короною льомбардських королів.

Панованє Наполеона від р. 1805 до 1815 було рядом страшних і нечувано сьмілих війн, яких перед тим не знала Європа і в яких безпримірний талант Наполеона визначив ся рядом блискучих побід. Зворотною точкою в політичній кар'єрі сего геніяльного чоловіка треба вважати похід до Росії, розпочатий у червні 1812 р. Наполеон дійшов зі своєю армією до Москви д. 14. вересня, та відси прийшло ся французській армії вертати серед вчасної зими та недостатку живности, під ненастанним напором російського війська. Майже всі європейські держави заключили союз проти нього, і протягом 1813 р. йшла завзята війна в Німеччині, що закінчила ся великою битвою під Липськом дня 16—17. жовтня, в якій союзники нарешті побідили Наполеона. Вони рушили до Франції, д. 30. марта

1814 р. заняли Париж, а д. 1. цвітня під напором союзних держав французський сенат зложив Наполеона з цісарського престола і призначив йому з усеї держави тільки островець Ельбу з річною платою 2,000.000 франків і з воєнною дружиною зложеною лиш із 400 людей гвардії. На Ельбі пробув Наполеон одначе не довго. Уже 1. марта 1815 р. він вернув до Франції, станув на чолі армії, прогнав на ново бурбонську династию королів і розпочав нову війну з союзниками, але був побитий дня 18. червня під Ватерльо, дістав ся в руки Англіїців, які вивезли його на остров св. Елени і держали там під строгим дозором аж до його смерти. Він вмер д. 5. мая 1821 р. на жолудкового рака. В 1840 р. його тіло перевезено до Франції і поховано в Парижі.

Оповіданє про битву під Ватерльо подаю в можливо докладнім перекладї з французької мови, пропускаючи декуди поодинокі реченя, які вимагали би окремих пояснень, а без них були би незрозумілі читачам, та при тім зайві для ходу оповіданя. Дуже значно скоротив я остатній роздїл оповіданя, що має титул „Камброн“, і пропустив іще два роздїли сеї части повісти, поміщені під спільним заголовком „Waterloo“ що містять у собі філософічні уваги та спостереженя автора, а не дають нічого до опису битви.

Писано д. 18. жовтня 1912.

Іван Франко.

Ватерльо.

І. Що стрічаємо приходячи з Нівелля.

Минулого р. 1861 одного гарного маєвого вечера оповідач отсеї історії вийшов із Нівелля в напрямі до Гільпе. Він ішов широкою дорогою поміж двома рядами дерев. Дорога то спускала ся в низ, то підіймала ся на горби, що тягли ся один за одним, підіймали дорогу і спускали її мов величезні хвилі. Він пройшов села Лілля та Буа-Сенер-Ізаак (лісок пана Ісаака), і побачив на дорозі дзвінницю села Бренль-Алледа, покриту черепицею; дзвінниця мала вигляд переверненого горшка. Минувши лісок на згірю та дійшовши аж до роздоріжя він побачив на старім, хробачливім стовпі деревляну таблицю з написом: „Стара рогачка ч. 4.“, а за нею будинок із написом „Під чотирма вітрами. Ешабо, каварня.“

Пів чверти милі за сим будинком він дійшов до споду невеличкої долини, через яку перепливає потічок, що проходить попід мурований міст, зроблений у насипі дороги. Купка дерев, рідко розкиданих, але дуже зелених, що заповняла долину з одного боку дороги, розсипала ся з другого боку по широкій толоці і тягла ся в милім для ока неладі аж до Бренль-Алледа.

Праворуч край дороги стояла гостинниця, а перед її брамою віз на чотирьох колесах, велика вязанка хмелевих тик, плуг, купа сухого хворосту біля живого плота, вапно, що курило ся в чотирикутнім кориті, драбина завішена здовж старої шопи під солом'яною стріхою. Молода дівчина полола щось на полі, а край дороги на жердці хитав ся від вітру великий жовтий афіш, що заповідав незвичайне видовище на якімось празнику. На розі гостинниці побіля калюжі, по якій плавало кільканацять качок, вела лихо вимощена до-ріжка поміж корчі. Туди пішов подорожний.

Пройшовши зо сто кроків по-при довгий мур із XV. віку, покритий острим дашком із скісно накладених цегол, він опинив ся перед великою склепленою камяною брамою. Над сею брамою здвигала ся в гору поважна фасада (чоло) будинку; прямовісний мур фасади майже доторкав ся до брами і різко відділяв ся від неї під простим кутом. На вулиці перед брамою лежали три борони, крізь які в суміш виростили маєві цвітки. Брама була замкнена. Вона складала ся з двох старих половин, а на одній висів старий заржавілий молоток до стуканя.

Сонце гріло приємно. По гиляках дерев переходив той любий маєвий легіт, який приходить, здаєть ся, більше від теплих гнізд, ніж від вітру. Якась мала пташина цвіркотала безжурно в листю великого дерева.

Прохожий схилив ся і приглядав ся каменеві на ліво, під правим крилом брами, в яким досить широке заглиблене подабало на вижолоблену півкулю. В тій хвилі брама відчинила ся і з неї вийшла селянка. Побачивши прохожого і те, до чого він придивляв ся, вона сказала :

— Се французська куля вижолобила.

Потім додала :

— А те, що бачите ось тут висше в брамі, недалеко ключа, се відривок великого граната. Він не пробив дерева.

— А як зоветь ся се місце? — запитав прохожий.

— Гугомонт, — відповіла селянка.

Прохожий випростував ся. Він поступив іще кілька кроків і глянув понад плоти. Він побачив на обрію по за деревами невеличку гору, а на горі щось таке, що здалека подабало на льва.

Він був на полі битви під Ватерльо.

II. Гугомонт.

Гугомонт, се було зловіще місце, початок перешкоди, перший опір, який зустрів під Ватерльо той великий рубач Європи, якого називали Наполеоном, перший сук під ударом сокири.

Колись се був замок, а тепер тільки ферма (фільварок). Для знавця старовини се Hugomons, гора Гугона. Сей замок збудував Гугон, пан Сомереля, той сам, що вивінував капелянню аббацтва в Віллєрі.

Прохожий відчинив браму, діткнув ся ліктем на подвірю до старої брички, і ввійшов до двора.

Перша річ, яка звернула на себе його увагу на тім подвірю, се була стара брама, а довкола неї самі розвалини. Очам являв ся від разу вид величезної руїни. За брамою видно було в мурі другу браму з луковим склепінєм, а крізь неї видніли ся дерева саду. З боку від сеї брами яма на гній, мотики та лопати, кількоро тачок, стара криниця з камяною цімбриною та зелізним водотяговим колесом; біля неї брикав ся

лошак, индик розточив хвіст колесом, далі видно капличку, а на її вежі малий дзвінок; обік неї груша в цв'їті і шпалер корчів під муром каплїці. Отсе той двір, який здобути була мрія Наполеона. Сей куток землі, коли-б він був здужав узяти його, був би дав йому в руки весь сьвіт.

Курки порпали тут порох своїми дзюбами. Почув ся гаркіт; се великий пес вишкірив зуби на прохожого і нагадав йому Англіїців.

Англіїці доказали тут чуда хоробрости. Чотири компанії гвардії Кука остояли ся тут через сім годин напорови цілої армії.

Гугомонт на мапі, в геометричнім пляні, разом будинки й окруженє має подобу неправильного чоти-рокутника з утятим одним углом. У тім углі містить ся південна брама, до якої притикає мур постріляний кулями. Гугомонт має дві брами, південну замкову і північну фільваркову. Наполеон вислав проти Гугомонта свого брата Жерома; тут сперли ся дивізії Гільмінота, Фуа та Башлі, майже цілий корпус Рея був висланий і погиб, а артилерия Келлермана вичерпала всі свої набої на сей геройський шматок муру. Треба було аж цілої бригади Бодіена, аби осілити Гугомонт від півночи, а бригада Суа тільки надщербила його від півдня, але не взяла.

Фільваркові будинки окружають двір від півдня. Шмат північної брами, розваленої Французами, висить причеплений до муру. Се чотири дошки, сковані двома поперечницями, а на них видно сліди шабель, порубані в часі нападу.

Північна брама, яку розломали Французи, і в яку вставлено одну половину на місце тої, що була відірвана з гаків впущених в мур, замикає вхід на подвірє.

Се подвіре квадратове, обведене муром, у низу кам'яним, а в горі цегляним, який замикає подвіре від півночі. Се звичайна возова брама, які бачимо по всіх бельгійських фільварках: широкі дві половини зроблені з простих дощок. При тім вході була завзята битва. Довгий час на поверхні тої брами видно було сліди кровавих рук. Тут убито також Бодіена.

Бурливий дух сеї битви ще й доси чути на тім дворі. Жах так і видний на ньому. Тривога стиску людського тут закаменіла. Житє і смерть тут при купі. Се було вчора. Мури тріщать, каміне валить ся, проломи лоскочуть, діри роззявляють ся як рани. Деревя похилені тремтять; здаєть ся, силкують ся втекти.

У р. 1815 сей двір був більше забудований, як тепер. Забудованя, які від того часу порозбирано, творили башти та наріжницї укріплення. Тут забарикадували ся Англіїці. Французи вперли ся туди, але не могли вдержати ся. Біля каплиці ще доси стоїть одно крило замку в розвалинах, одинокий останок, що лишив ся від твердині Гугомонта, мов частина розшарпаного тіла. Той замок служить доси за сушарню, а каплиця за склад господарських знарядів. Тут люди різали одні одних. Французи з рушницями з усіх боків, із заду з поза мурів, із верха шпіхлїрів, із глибини пивниць, крізь усі вікна, крізь усі шпари та отвори між камінями зносили фашине і кидали огонь на мури та на людий, а гарматні вистріли доповняли пожежу.

У зруйнованім крилі крізь вікна укріплені зелізними кратами видно стіни мурованих із цегли покоїв. У тих покоях стояла зібрана англійська гвардія. Сходовя клітка, перед якою стіна розбита від основи аж до даху, виглядає як нутро розтовченого слимака.

Сходи мають два поверхи. Англійці сидячи на сходах і збиті масою в горішнім поверсі, порубали долішні сходи. Широкі плити з синього каменя лежать купами в кропиві. Кільканацять сходів держить ся ще в мурі. Над першим із них вирізана в камені подобизна тризубця. Ті недоступні сходи держать ся твердо вмуровані в камяну стіну. Вся решта подабає на шоку без зубів. Серед руїни стоять іще два старі дерева, одно вже зовсім сухе, а друге скалічене у пни, але ще зеленіє весною. Від р. 1815 воно пустило парости поперек сходів.

У каплиці була різня. Нутро, спокійне тепер, виглядає дивно. Від часу різні тут не було служби божої. Про те вівтар лишив ся, деревляний, із грубою різьбою, побудований на основі нетесаного каменя. Чотири стіни побілені вапном, двері напроти вівтаря, два маленькі круглі вікна, над дверима великий деревляний хрест, під хрестом квадратова стіна, в куті на землі стара рама з повибиваними шибамі, ось і вся каплиця. Близько вівтаря прибита деревляна статуя св. Анни з XV в.; голову Ісуса забрав якийсь Біскаєць. Французи, на хвилю опанувавши каплицю, а потім виперті з неї, запалили її. Огонь заповнив ті мурі; нутро каплиці було як кузня; горіли двері, згорів деревляний поміст, але не згорів деревляний Христос. Огонь тільки ушкодив його ноги, з яких видно тільки почорнілі останки, а далі не сягнув. Чудо, сказав би селянин. Дитина Ісус, у якої не стало голови, не була так щаслива, як розпятий Христос.

Мури покриті написами. Біля ніг Христа читаємо імя Henquinez, а далі слова: Conde de Rio Maior, Marquez у Marquesa de Almagro (Habana). Були також імена Французів з викриками подиктованими нена-

вистю. Мури забілено в р. 1849. Народи лаяли один другого.

При дверех сеї каплиці знайдено трупа з сокирою в руці; се був труп підпоручника Лєгрó.

Виходячи з каплиці лїворуч бачимо криницю. При тїм дворі їх дві. Питаєте, чому нема при них анї водотягів, анї ведер? Тому, що з них нїхто не бере води. А чому нїхто не бере води? Бо вони обі повні людських костей. Остатній, що брав воду з сеї криниці, звав ся Гїлльом ван Кильсом. Се був селянин, огородник, що жив у Гугомонтї. Д. 18. червня 1815 його родина втекла відси і сховала ся в лісі. Ліс довкола аббатства Віллїєра протягом кількох днів і кількох ночий давав притулок тим нещасливим утікачам місцевої людности. Ще й доси деякі видимі слїди, такі як надпалені пні старих дерев, вказують на місце, де ночували ті бідні втікачі, тремтячи від страху й холоду в гущавинах. Гїлльом ван Кильсом лишив ся в Гугомонтї, аби пильнувати замку, і сховав ся в пивниці. Тут знайшли його Англїйці. Його витягли з криївки, і плазовими ударами шабель вояки силували сего переляканого чоловіка до всякої послуги. Їм хотїло ся пити, і Гїлльом доносив їм води. Воду черпав із сеї криниці. Многі з них пили тут воду остатній раз у своїому житю. Криниця, з якої пило так багато мерців, мусїла також умерти. По битві люди поспїшили похоронити трупи. Смерть має свій спосіб кепкувати собі з побїди: за її славою вона посилає заразу; тиф, се неминучий товариш триумфу. Криниця була глибока, і з неї зроблено грїб. У неї вкинено триста мерців. Може зроблено се занадто поспїшно. Чи всі вони були мертві? Про се істория мовчить, але переказ додає, що в ночі після того сума-

ричного похорону з криниці відзивали ся слабї оклики та стогнання.

Ся криниця стоїть самїтна посеред двора. Три стїни на половину з камя і з цегли, розсипанї як листє від вітру, зазначують іще положене квадратовой вежі, що окружала її з трьох сторін. Четверта сторона отверта, туди входили за водою. В мурованій цїмбринї бачимо діру подібну до великого волового ока, правдоподібно вибиту гарматною кулею. Вежа над криницею мала на версі повалу, з якої ще лишили ся бальки. В окованій підпорі муру з правого боку видно хрест. Похиливши ся над криницею око губить ся в глибокім циліндрі, обмурованім цеглою і заповненім пїтьмою. Все довкола криниці разом із основами мурів щезає в кропивах.

Ся криниця не має покрішки, широкої синьої плити, якою звичайно покріті всі криниці в Бельгії. Замість синьої плити тут покладено деревляну поперецницю, а поперек неї пять або шість необтесаних деревляних полін, суковатих і здрухнілих, подібних до великих костий. Нема ні ведра, ні ланцюха, ні колеса; лишило ся тільки камяне корито, в яке зливано воду. Тут збираєть ся дощівка, а від часу до часу прилетить птах із сусіднього ліса, напєть ся й полетить.

Лиш один дім серед сеї руїни, фільварковий дім, замешканий доси. Двері сего дому виходять на подвірє. Обік гарної насади замка бачимо на сих дверях зелїзну ручку з жолудю покладеною скісно. В хвили, коли гановерський поручник Вільда вхопив у руку сю ручку, аби схоронити ся до будинку, один французський вояк відтяв йому руку ударом сокири. Родина, що живе в тім домі, се внуки старого огородника ван

Кильсома, що вмер давно. Одна сива вже старушка сказала до нас:

— Я вже жила тоді. Мала три роки. Моя старша сестра злякала ся й плакала. Нас занесли до ліса. Мене несла мати на руках. Дехто притикав уха до землі надслухуючи. Я наслідувала лускіт гармат і повтаряла: бум, бум.

На ліво двері від подвіря провадять до саду. Сей сад страшний. Він зложений із трьох частий, можна сказати з трьох актів. Перша часть, се огород, друга овочевий сад, а третя лісок. Ті части обведені одною огорожею, а власне від входу замковими будівлями та фільварком, із лівого боку плотом, а з правого муром, що замикає огорожу також із заду. Мур із правого боку цегляний, а з заду кам'яний.

Входимо зразу в огород. Він похилий із низу в гору, засаджений малинами, покритий дикою ростиністю і замикаєть ся величезною терасою з тесаного каміня з балюстрадою із двома проходами в гору по сходах. Се був панський огород у давнім французьким стилю, тепер руїна й хабаз. Кам'яні квадратіві стовпи кінчать ся кулями подібними до кам'яних бомб. Сорок три такі стовпи стоять іще на своїх підставах, решта лежить у хабазі. Майже всі вони подрапані карабіновими кулями. Один стовп розбитий до половини лежить на мураві, як зломана нога.

У отсім огороді, понизше саду, шість шволежерів (їздців) першого легкого полку, діставши ся сюди і не можучи вийти, обскочені й гонені мов медведі в рові, видержали битву з двома компаніями Ганноверців, із яких одна була узброєна карабінами. Ганноверці повилазили на балюстраду і стріляли з гори; шволежери стоячи в низу, шість проти двох сот, без страху

та без криївки крім малинників, держали ся чверть години, поки їх не повбивано.

Входимо по кількох сходах із огорода до властивого саду. Тут, на тих кількох квадратних сяжнях погибло п'ятнадцять сот людей протягом менше як пів години. Мур стоїть іще, немов готов розпочати битву. Трицять вісім моздів, уставлених Англійцями на неправильних висших місцях, стоять іще доси. Перед шіснацятим лежать дві могили покриті гранітовими плитами, в яких похоронено Англійців. Моздірі стоять тільки під південним муром, відки розпочав ся штурм. Сей мур закритий із гори великим живоплотом. Французи прийшли сюди думаючи, що перед ними лише живопліт, але пройшовши його побачили мур, перешкоду й засідку, бо за ним стояла англійська гвардия, а трицять вісім моздів сипнуло відразу огнем. Рівночасно ревнула буря вистрілів із мітрайлез та карабінів. Бригада генерала Суа була розбита. Почав ся погром під Ватерльо.

Про те сад здобуто. Не було драбин, то Французи нігтями вдирали ся на мур. Вся трава в саду була змочена кровю. Один баталіон полку Нассау, сімсот людей, поляг тут до ноги. На версі муру, проти якого були уставлені дві батерії Келлермана, видно ще рівчаки повибивані кулями.

Сей сад чутливий так само, як кождий инший сад у маю. Бачимо в нім золоті пупінки і живі цвітки кульбаби. Трава скрізь висока, і в ній пасуть ся робучі коні. Між деревами перевішано волосяні шнури, на яких сушить ся білизна і змушує прохожого схилати голову. Ходиш по тім запущенім облозі, і нога наступає на кертичі купини. Посеред буряну видно пень перевернений до гори корінем, але ще живий

і покритий зеленю. Тут майор Блекмен опер ся плечима о дерево, і спустив дух. Під сусіднім великим деревом упав німецький генерал Діпля, потомок французької родини, що емігрувала наслідком знесеня Нантського едикту. Обік сего дерева нависла стара, хора яблінка, обв'язана солом'яним перевеслом і обмазана глиною. Майже всі яблоні хилуть ся від старости. Нема між ними ані одної, якої би не ранила гарматня або карабінова куля. Богато в тім саду кістяків сухих дерев. Поміж гиляками літають круки, а повисше саду лісок повний фіялок. Бодієн убитий, Фуа ранений, пожежа, вбійства, різня, потоки крови англійської, німецької та французької змішані в шаленім бою, криниця повна трупів, полк Нассау і полк Бруншвік знищені, Діпля вбитий, Блекмен убитий, англійські гвардії покалічені, двацять французьких баталіонів і чотирнацять баталіонів корпусу Рея здештовані, три тисячі людей у отсій одній руїні Гугомонта порубаних шаблями, поранених, подушених, постріляних, попалених, — і все те на те, аби сьогодні тутешній селянин міг сказати до подорожного: „Паночку, дайте мені три франки, а коли схочете слухати, оповім вам історію про Ватерльо“.

III. День 18. червня 1815.

Вернімо в зад і поставмо себе в першу половину р. 1815. Як би не був ішов дощ у ночі з дня 17. на 18. червня 1815 р., будучність Європи була-би змінила ся. Кілька крапель дощу більш або менше спричинило впадок Наполеона. Аби Ватерльо було закінченем Австерліца, Провидіне не потребувало нічого більше, як тільки спустити троха дощу; хмара, що протягла

небом не в пору, вистарчила на те, аби перевернути цілий сьвіт.

Битва під Ватерльо не могла розпочати ся швидше, як пів до дванацятої в полудне, і се дало час Бліхерови дійти на місце. Чому? Бо земля була розмокла. Треба було чекати, аж троха підісхне, аби артилерія могла вирушити.

Наполеон був офіциром артилерії і чув себе ним. Основою сего незвичайного полководця був чоловік, який у своїм рапортї до Директорії про битву під Абукіром сказав: „Стілько наших куль убило шість людий!“ Всі його пляни битв були основані на артилерії. Звернути огонь артилерії в одну дану точку, се для нього був ключ побіди. Стратегію ворожого генерала він трактував як твердиню, в якій треба пробити пролом. Слабі точки своєї армії він скріпляв легкими гарматами. Гарматами завязував і розвязував вузли битв. Цільність вистрілу — се була головна прикмета його генія. Розбити чотирукутники, розсіпати полки, розірвати лінії, змести й розпорошити маси, се було для нього всім. Бити й бити ненастанно, а бите поручав кулям. Метода страшна, що в злуці з генієм зробила непобідимим протягом 15 літ сего понурого атлета воєнних поєдинків.

Дня 18. червня 1815 р. він числив на артилерію тим більше, що мав її більше. Веллінгтон мав лише 159 огняних гирл, а Наполеон мав 240. Маючи суху землю, артилерія могла доїхати на місце і битва мала зачати ся о шестій рано. Вона повинна була розпочати ся й скінчити ся в двох годинах, три години перед приходом Прусаків.

Скілько помилок мусїв зробити Наполеон, аби програти сю битву? Чи розбите корабля можна кла-

сти в вину командантови корабля? Чи видимий фізичний упадок Наполеона в ту пору був злучений також із деяким ослабленем його духа? Чи двадцять літ війни ослабили вістрє так як піхву, а душу так як тіло? Чи в капітані прикро давав себе відчути ветеран? Одним словом, чи сей геній, як повірило багато поважних істориків, почав гаснути? Чи він доходив до безумства і закривав сам перед собою своє ослаблене? Чи він — се був би великий гріх у полководця — не почував небезпеки? Чи в тім ряді великих людей материяльного сьвіта, яких можна назвати велитнями діяльності, настає вік короткозорости геніїв? Старість не перемагала геніїв ідеалу. Данте, Михайло Анджелио старіючи ся росли; чи Ганнібаль і Наполеон старіючи ся маліли? Чи Наполеон утратив ясне розумінє побіди? Чи він не здужав уже пізнати підводну скелю, відчути сильце, розріжнити беріг від шумної безодні? Чи він не міг пронюхати погрому? Він, що все знав усі дороги до триумфу і з висоти свого блискавкового воза показував їх всевладним пальцем, чи-ж тепер попав у таке фатальне остовпіне, що погнав на зломанє голови бурливий поїзд своїх легіонів? Маючи сорок шість літ чи-ж був він опанований цілковитим одуром? Сей титанічний візник призначеня, чи-ж він тепер не був нічим більше, як зломи-головою?

Мені здаєть ся, що ні. Його плян битви, по всім признакам, був архитвором. Ударити просто в середину лінії союзників, зробити пролом у ворожій армії, розбити її на двоє, виперти британську половину на Галь, а пруську половину на Тонгр, зробити з Веллінгтона й Бліхера два відривки, заняти Мон-Сен-Жан, обсадити Брукселю, викинути Німців за Рен

і зіпхнути Англіїців у море, отсе для Наполеона було задачею сеї битви. Далі побачимо.

Розумієть ся, я не маю претенсії написати історію битви під Ватерльо. Одна з головних сцен драми, яку оповідаю тут, вяжеть ся з сею битвою, але її історія не моя річ. Вона зрештою написана вже і написана майстерно, з одного боку відповідно до поглядів Наполеона, з другого боку відповідно до поглядів цілої плеяди істориків таких як Вальтер Скотт, Лямартен, Волябель, Шарра, Кіне та Тьер. Лишаю історикам кождому своє, а пишу тільки як сьвідок із далека, як прохожий по долині, що шукаючи слідів схиляєть ся над землею, удобреною людським мясом, а може приймаючи привиди за дійсність. Не маю права підносити голову в імя науки перед збором фактів, де без сумніву бачимо також привиди. Нема в мене ані воєнної практики, ані стратегічної компетенції, яка виправдувала би мої погляди. На мою думку цілий ряд випадків панував над обома начальниками битви під Ватерльо, а над тими випадками панувало призначенє, ся таємна сила, про яку вільно мені судити так, як судить наївна душа народа.

ІУ. А.

Хто хоче докладно уявити собі плян битви під Ватерльо, нехай у думці покладе на землі велике А. Ліве рамя сеї букви, се дорога з Нівелля, праве дорога з Женаппи; поперечниця букви А, се перехресна дорога з Оена до Брен-ль-Алледа, а вершок тої букви, се Мон-Сен-Жан. Тут стояв Веллінгтон. Нижня точка лівого рамени, се Гугомонт; тут стояли Рей та Жером Бонапарте. Нижня точка правого рамени, се Бель-

Алліанс, де стояв Наполеон. Троха висше того місця, де поперечниця букви А доходить до правого рамени і перетинає його, лежить місцевість Гай-Сент. У середині сеї поперечниці лежить як раз точка, де було сказане остатнє слово битви. Там поміщено камяного льва, мимовільний символ героїства цісарської гвардії.

Трикутник, що містить ся в горішній часті букви А між двома раменами й поперечницею, се площа Мон-Сен-Жан. Боротьба за сю площу, се основа цілої битви. Крила обох армій розтягали ся на право й на ліво обох доріг Женаппи та Нівелля; Д'Ерільон ставив чоло Піктонови, а Рей ставив чоло Гіллеви. За вершком букви А, за площею Мон-Сен-Жана тягнеть ся ліс Суань. Що до самої площі треба представити собі широкий хвилястий терен; кождий горб вистає понад дальший горб, а всі ті хвильованя підіймають ся в напрямі до оселі Мон-Сен-Жан, а кінчать ся в лісі.

Два ворожі війська на полі битви, се два борці. Се борня двох силачів. Один силкуєть ся повалити другого. Вони хапають ся всего; корч, се точка опори; вугол стіни, се заслона. Не маючи перед собою хоч мізерної хатини для заслони полк уступає. Обнижене рівнини, підвисшене ґрунту, поперечня стежка в відповіднім місци, лісок, рівчак може спинити рух велитня званого армією і змусити його до повороту. Хто уступає з поля, той побитий. Тому відвічальний начальник мусить оглянути точно найменшу купку дерев і змірити найменше заглибленє площі.

Оба генерали дуже уважно перестудиювали площу коло Мон-Сен-Жана, що зветь ся тепер Ватерльо. Веллінгтон з далекозорою старанністю оглянув її як місце будучої великої битви. На тім терені д. 18. червня Веллінгтон мав добре положенє, а Наполеон

гірше. Англійська армія стояла висше, а французська низше.

Начеркнути тут вигляд Наполеона на кони з люнетою в руці, на височині Россомма в ранці д. 18. червня 1815, се може майже зайве. Поки покажу його тут, його бачив увесь сьвіт. Сей спокійний профіль під малим капелюхом брієнської школи, сей зелений уніформ з білими вилогами, що покривали звізду, сурдут, що покривав еполети (нараменники), шмат червоного пояса видний з під камізельки, шкіряні штани, білий кінь з чапраком із червоного аксаміту, що на обох кінцях мав нашиті букви N під коронами та орлами, чоботи з довгими холявами на шовкових панчохах, срібні остроги, меч із битви під Маренго — ось і вся постава першого цісаря перед нашою уявою, якого величають одні, а остро осуджують інші.

У. Темна точка битви.

Всім відомі початкові події сеї битви. Початок був невиразний, непевний, хиткий, грізний для обох армій, але для англійської ще грізнійший, як для французької. Всю ніч ішов дощ. Земля розмякла від зливи. Тут і там у видолинках площини понабігала вода мов у великих мисках. Деколи воєнним фургонам вона досягала аж до осий. Із ремінних поясів, якими оперезані були черева коний, спливало рідке болото. Як би пшениця та жито, толочене до землі сею навалою возів, не заповняли вибоїн і не творили підстїлки під колесами, всякий рух, особливо в долинах з боку Папельотта, був би неможливий.

Діло розпочало ся пізно. Наполеон, як уже було сказано, мав звичай держати всю артилерію в своїй

руці мов пістолет, мірячи то в сю то в іншу точку битви, і хотів дождати ся, поки запряжені батареї зможуть кинути ся та чвалати свобідно. За для сего він мусів чекати, поки не підняло ся сонце і не осушило землю. Але сонце не показало ся. Не було тої погоди, як під Австерліцом. Коли гукнув перший вистріл гармати, англійський генерал Кольвіль глянув на свій годинник і сказав, що саме одинацята година і 35 минут.

Битва розпочала ся шалено, може навіть шаленійше, ніж сего хотів цісар, на лівім крилі французьким під Гугомонт. У тім самім часі Наполеон ударив на центр, пустивши бригаду Кіота на місцевість Гай-Сент, а Ней двигнув французьке праве крило проти лівого англійського, що опирало ся о Папельот.

Удар на Гугомонт був по троха обчислений: стягти сюди Веллінгтона, заставити його перехилити ся на ліво, отсе був плян. Сей плян був би вдався, як би чотири компанії англійської гвардії та хоробрі Бельгійці з дивізії Перпонше не були непохитно вдержали ся на становищі. Тому Веллінгтон, замість звернути туди всю масу свого війська, міг обмежити ся на висилці підмоги всего з чотирьох дальших компаній гвардії й одного баталіону полку Бруншвік.

Удар правого крила французького на Папельот був основою всеї битви: зломати ліве крило англійське, перерізати дорогу до Брукселі, замкнути прохід для можливого приходу Прусаків, опанувати Мон-Сен-Жан, зіпхнути Веллінгтона на Гугомонт, відси на Брен-ль-Аллед, відси на Галь, тай годі. Як би не деякі припадки, сей плян був би вдався. Папельот узято, Гай-Сент захоплено.

Зазначу одну дрібницю. Серед англійської піхоти, особливо в бригаді Кемпта, було багато рекрутів. Ті молоді вояки супроти нашої страшної піхоти okazали ся несподівано сильними. Хоч недосвідні в боях, вони держали ся безстрашно. Особливо добру службу робили вони як стрільці. Вояк стрілець, по троха полишений собі самому, робить ся, так сказати, сам собі генералом. Ті рекрути показали деяку нахідчивість і французьке завзяте. Ся нова піхота боронила ся з запалом.

По захопленю Гай-Сента судьба битви захитала ся. Того дня від полудня до четвертої години була темна перерва. Середина сеї битви майже зовсім невиразна і виглядає мов боротьба в потемках. Настав спразді сумерк. Видно було величезне хвильованє в тій мряці, привид, від якого крутила ся голова: тодішні воєнні прилади майже невідомі сегодня, огнисті кульбаки, летючі піхви шабель, навхрест перевязані ремені-патронташі гренадирів, долмани гузарів, червоні чоботи з тисячами зморщків, широкі чака обвиті срібними шнурами, бруншвіцьку піхоту майже чорну в суміш із червоною англійською піхотою. Англійські вояки мали поверх рукавів замісь еполетів грубі, білі, круглі подушки. Ганноверські шволежери (легка їзда) мали на головах мідяні подовгасті шоломи з ремінними підв'язками по під бороду та з гривами червоного кінського волосіня на верхах. Шотляндська піхота виступала з голими колінами і в краткованих пледах, наші гренадиери в великих білих камашах. Усе те йшло в суміш, а не по стратегічних лініях.

Певна скількість бурі завсїгди вмішуєть ся до битви. Не вважаючи на комбінації генералів зіткненє узброєних мас викликає необчислимі відрухи. Підчас

битви два пляни двох полководців перехрещують ся і переміняють себе обопільно. Одна точка на полі битви пожирає більше вояків, ніж друга, так як ґрунти більш або менше пухкі всисають у себе швидше або помалійше воду. Виходить потреба пустити на одно місце більше вояків, ніж хотіло ся. Все те непередвиджені втрати. Лінія битви хвилює та звиваєть ся як нитка, річки крови пливуть неправильно, чола армії колишуть ся, полки входячи або виходячи роблять роздутя або заломи. Всі ті береги раз у раз пересувають ся один перед другим; де була піхота, наступає артилерія; де була артилерія, набігає кавалерія; баталіони сунуть мов клуби диму. Щось було ось тут — глянь, і нема вже. Прогалини заповняють ся; темні звої посувають ся на перед і в зад. Щось мов надгробний вітер гонить, відпихає, здуває і розгонить ті трагічні юрби. Що таке стичка? Се хвильованє. Недвижність математичної точки на пляні треває хвилину, а не день. Додаймо, що в кожній битві буває хвиля, коли вона переходить у бійку, в особисту схватку, розсипаєть ся в незлічене число дрібних фактів, які, мовлячи словами самого Наполеона, „належать радше до біографії полків, ніж до історії армії“. В такім випадку історик має очевидне право підтягати суму таких фактів. Він може тільки начеркнути головні контури боротьби, і ані один оповідач, хоч який будь він совісний, не має змоги передати в усій повноті та точности ту страшну хуртовину, що називаєть ся битвою.

Що правдиве для всіх великих узброєних стичок, прикладаєть ся особливо також до Ватерльо. В усякім разі по півдні була хвиля, коли фізіономія битви вияснила ся.

VI. Четверта по півдні.

Коло четвертої положене англійської армії було важке. Князь Оранський командував центром, Гілля правим крилом, а Піктон лівим. Князь Оранський, сам не свій, а про те безстрашний, кричав до Голяндців та Бельгійців: „Нассау! Бруншвік! Ніколи в зад!“ Гілля ослаблений опер ся о армію Веллінгтона, а Піктон погиб. У тій самій хвили, коли Англійці відібрали у Французів лїнієву хоругов ч. 105, Французи вбили Англійцям генерала Піктона кулею, що пробила голову. Для Веллінгтона битва мала дві точки опору: Гугомонт і Гай-Сент. Гугомонт був іще в їх руках, але горів; Гай-Сент узяли Французи. З німецького баталїона, що боронив сеї місцевости, було живих іще лише 42 мужа; всі офіцери крім 5 були або вбиті або полонені. Три тисячі вояків полягло в тій стодолі. Один поручник англійської гвардії, перший боксер Англії, якого товариші вважали недоступним для ран, поляг від малого французького тарабанщика. Барінга виперто з його становища, Альтен поляг убитий шаблею. Богато хоругов страчено; між ними одну дивізії Альтена, другу баталїону Лінебурга, яку носив князь із родини Цвайбрікен. Сїрі Шотляндці щезли; більшу часть драгонів полку Понсомбай порубано. Ся могутня кавалерия погубла від спис полку Брб та від кирасирів із Траверса; із 1,200 лишило ся лише 600; із трьох полковників два лежали на землі: Гамільтон ранений, Матер убитий. Понсомбай упав пробитий сімома списами. Гордон погиб, Марш погиб. Дві дивізії, пята й шеста, були знищені.

Коли Гугомонт був zagrożений, а Гай-Сент узято, Англійцям лишив ся лиш один узол, центр. Сей узол

стояв доси. Веллінгтон скріпив його. Він покликав до нього Гілля, що стояв у Мерб-Брені, покликав Шассе, що стояв у Брен-ль-Алледі.

Центр англійської армії, троха вігнений до середини, дуже густий і дуже багатолюдний, займав сильне становище. Він стояв на високій площі Мон-Сен-Жан, маючи за собою село, а перед собою похилість, там досить прикро споховасту. Він опирався о той міцний кам'яний дім, що в ту пору був власністю діда Нівелля і стояв коло роздорожа двох шляхів. Сей дім збудований у XVII в. був такий міцний, що кулі відбивалися від нього. Докола рівнини Англіїці тут і там позрубували дерева, поробили загати в тернах, поставили гирло гармати між двома конарами, обтиканими хашем. Їх артилерія стояла закрита в корчах. Ся хитра робота, яку не вважаючи на всякі протести допускає війна, що оправдує всякий підступ, була зроблена так добре, що генерал Гаксон, висланий цісарем о девятій рано оглянути ворожі батареї, не добачив нічого і повернувши сказав Наполеонові, що там нема ніякої перешкоди, крім двох барикад, які загатили дорогу з Нівелля до Женаппи. Се була пора, коли на полях стояло високе збіжжє. На краю площини лежав узброєний у карабіни 95 батальйон бригади Кемпта в високім збіжжю.

Оттак забезпечений і укріплений центр англійської та голяндської армії займав добре становище.

Небезпекою сего становища був ліс Суань, що притикав до поля битви, перерізаний ставами Грендаеля та Буатфорта. Армія не могла схоронити ся до нього не розходячи ся; полки там були би зараз розсипали ся. Артилерія була би пропала в мочарах.

Відступленє в той бік на думку многих фаховців, яким, що правда, перечили інші, було би вчинком розпуки.

Веллінгтон докинув до сего центра бригаду Шассе, яку відняв від правого крила, і бригаду Вінке, відняту від лівого крила, а також дивізію Клінтона. До своїх Англіїців, до полку Галькетта, до бригади Мітчелля, до гвардій із Майтленду він додав як підпору та скріпленє піхоту Бруншвіка, решту полку Нассау, Ганноверців полку Кільмансегге і Німців полку Омптеда. Те дало йому в руки 26 баталіонів. Праве крило, як сказав Шарра, було підвернене по-за центр. Одна величезна батарея була заслонена мішками повними глини в місци, яке тепер називають „музеєм Ватерльо.“ Веллінгтон окрім того помістив у однім видолинку драгонів гвардистів Сомерсета, 1400 коний. Се була друга половина тої англійської кавалерії, що здобула собі заслужену славу. Понсомбай погиб, Сомерсет лишив ся.

Батерия, яка в разі викінчення могла дорівняти майже редуї, була розложена за дуже низьким муром саду, покрита в поспіху мішками, повними піску, та широким земляним окопом. Сеї роботи не докінчено; не стало часу обвести її частоколом.

Веллінгтон, неспокійний, але все терпливий, сидючи на кони провів тут цілий день у тій самій поставі, не далеко від старого млина Мон-Сен-Жана, що стоїть ще й доси під вязовим деревом, яке пізнійше один Англієць ентузіяст купив за 200 франків, зрубав і завіз до Англії. Кулі сипали ся дощем. Адютант Гордон упав обік нього. Льорд Гілля, показуючи йому гранат, що вибух коло них, запитав його: „Мій льорде, які ваші порученя і що велите робити нам, коли дасте вбити себе?“ — „Чиніть так само як і я“ —

відповів Веллінгтон. До Клінтона він сказав ляконічно: „Держіть ся тут до остатнього мужа!“ День очевидно кінчив ся лихо. Веллінгтон крикнув до своїх старих товаришів із під Талявери, Вітторії та Саляманки: „Хлопці, чи не думає хто з вас утікати? Памятайте про стару Англію!“

Коло четвертої англійська лінія подала ся в зад. На вершку площини від разу щезло все і видно було тільки артилерію та стрільців. Англійські полки, розбиті гранатами та кулями французькими, зсунули ся в долину, через яку сьогодні йде стежка до забудовань услуги фільварку Мон-Сен-Жана; зробив ся рух відступу, чоло англійської битви сховало ся, Веллінгтон зійшов зі свого місця...

— Початок відвороту! — скрикнув Наполеон.

VII. Наполеон у добрім настрою.

Цїсар, хоч хорий і втомлений сидженем на кони і місцевим болем, ніколи не був у такім добрім настрою, як того дня. Від самого ранку він, звичайно недоступний для зворушень, усміхав ся. Д. 18. червня 1815 р. ся глибока душа, замаскована мармуром, ясніла не-свідомо. Чоловік, що був понурий під Австерліцом, був веселий під Ватерльо. Найбільші перевероти в житю чоловіка плодять отакі контрасти. Наші радости, се тїнь. Найвисший усміх належить до Бога.

*Ridet Caesar, Pompeius flebit,*¹⁾ — говорили легіонарі Блискавкового легіону. Сим разом Помпей не мусїв плакати, але се було певне, що Цезар сьміяв ся.

Досьвіта, ще в ночі о першій годинї, під бурею та дощем на кони з Берtrandом оглядаючи горби

¹⁾ Цезар сьмієть ся, Помпей буде плакати.

в околиці Россомма, з задоволенем бачучи довгу лінію англійських огнів, що осьвічували весь обрій від Фріш-монта аж до Брен-ль-Алледа, він мав те почутє, що судьба, якій він визначив реченець на поли Ватерльо, ставила ся точно. Він зупинив коня і якийсь час стояв недвижно вдивляючи ся в огні, слухаючи громів, і з уст того фаталіста вилетіли в густий сумерк оті таємнічі слова: „Ми в згоді.“ Наполеон помилив ся. Він із судьбою не був уже в згоді.

Він не заснув тої ночі ані на хвилю. Кожда хвиля приносила йому якусь радість. Він об'їхав цілу лінію старої гвардії, зупиняючи ся тут і там, аби промовити кілька слів до вартових. О пів до третьої недалеко Гугомонтського ліса він почув стукіт маршу якоїсь колюмни; на хвилю подумав, що се відворот Веллінгтона. Він сказав: „Се рушила з місця англійська задня сторожа. Візьму до неволі 6.000 Англійців, що власне прибули до Остенди.“ Він говорив оживлено; се оживленє явило ся у нього від часу виходу на сушу д. 1. марта, коли він побачивши втішеного селянина в затоці Жуана, скрикнув до свого великого маршалка: „Ади, Бертранде, отсе нам і поміч!“ В ночі з 17. на 18. червня він кепкував із Веллінгтона. „Сей малий Англієць потребує науки“, — говорив Наполеон. Дош побільшував ся; підчас слів цісаря заgrimіло.

Пів до четвертої в ранці він утратив одну злуду. Офіцери вислані на розвіди донесли йому, що неприятель не рушив з місця. Ніде ані щебернуло, ані одного огню на біваках не погашено. Англійська армія спала. Глибока тиша стояла над землею, тільки на небі був гук. О четвертій гонці привели до нього селянина, який був провідником бригади англійської їзди, прав-

доподібно бригади Вівієна, що заняла становище Д'Оен на крайній лівіци. О п'ятій два бельгійські дезиртири донесли йому, що втекли зі свого полку і що англійська армія жде битви. „Тим ліпше!“ — скрикнув Наполеон. — „Волю розторощити їх, ніж штовхати.“

В ранці на березі, що творить кут дороги до Плянсуа, він зліз із коня в болото, велів із ферми Россомма принести кухонний стіл і селянську лавку, сів оперши чоботи на вязанці соломи замість ковра, розгорнув на столі мапу битви і сказав до Сульта: „Гарна шахівниця!“

Наслідком нічного дощу підводи з живністю, стрягнувши в попсованих дорогах, не могли прибути рано. Вояки не виспали ся, промокли і були голодні. Се не перешкодило Наполеонові скрикнути до Нея: „Маємо 90 шанс проти 100.“ О осьмій цісареві принесено сніданє. Запросив до нього кількох генералів. При сніданю оповідано, що Веллінгтон учора був на балю у княгині Річмонд, а Султ, простак войовник з виглядом архієпископа сказав: „Нині буде мати баль.“ Цісар жартував із Нея, який сказав: „Веллінгтон не буде такий наївний, аби чекав на Вашу цісарську милость.“ Се зрештою був його звичай. „Він любив жартувати,“ — говорив Флері де Шабульон. „Основою його характеру був веселий гумор,“ — мовляв Гурго. „Він невичерпаний жартун, більше чудак, ніж весельчак,“ — сказав про нього Бенжамен Констан. Сі жarti велитня варті того, аби зупинити ся при них. Він називав своїх гренадиєрів „хрунцями“, торгав їх за вуха, сїпав за вуси. „Цісар те й робив, що робив нам псоти,“ — сказав один із них. Підчас таємної втеки з острова Ельби до Франції д. 27. лютого на повнім

морі воєнний корабель французський Зефір зустрів ся з кораблем Непостійним, на яким їхав incognito Наполеон, і запитав, що чувати про цісаря. Наполеон, що в тій хвили мав на голові свій капелюх з біло-амарантовою кокардою, оздобленою пчолами, який справив собі на острові Ельбі, сьміючи ся взяв тубу і відповів сам: „Цісар має ся добре.“ Хто сьмієть ся таким способом, той освоєний із припадками. Наполеон кілька разів підчас снідання під Ватерльо мав напади сьміху. По сніданю він спочив чверть години, потім два генерали сіли на вязанці соломи, забрали пера в руки і поклали картки паперу на коліна, а цісар подиктував їм порядок битви.

О девятій годині, коли французська армія, уставлена сходами і пущена в рух у пяти колюмнах, розвинула ся, дивізії по двох лініях, артилерія між бригадами, музика на чолі граючи марш при гуркоті бубнів та реві труб, могутня, широка, весела, ціле море шоломів, весь обрій покритий шаблями та багнетами, цісар зворушений скрикнув два рази: „Чудово! Чудово!“ Від девятої до половини одинацяті години вся армія, що видавало ся неправдоподібним, заняла становища і устала ся в шість ліній, творячи, щоб повторити вислов цісаря, „образ п'ятьох римських п'яток.“ Кілька хвиль перед утворенем боєвого поля, серед тої глибокої тиші в початку бурі, що попереджує битви, бачучи, як переходили перед ним три батерії з дванацяти, відділені на його розказ від трьох корпусів Ерльона, Рея та Любау і призначені розпочати акцію нападом на Мон-Сен-Жан там, де перехрещують ся дороги з Нівелля та Женаппи, цісар клеплючи по плечу Гаксона сказав до нього: „Отсе 14 красунь, генерале!“

Певний успіха він захопив усьміхом компанію саперів (копачів) першого корпусу, коли переходила по-при нього. Призначена на те, аби забарикадувати ся в Мон-Сен-Жані, скоро здобудуть те село. Отся погідність його душі захмарила ся лиш одним слівцем висшого милосердя. Бачучи ліворуч на місци, де тепер велика могила, гордих сірих Шотляндців, скуплених коло своїх коний, він сказав: „Шкода!“

Потім сів на коня, погнав на перед до Россомма і вибрав для догляду вершок вузкого горбика праворуч дороги з Женаппи до Брукселі; се була друга його стация підчас битви. Третя стация, яку заняв о семій вечером, між селами Бель Алліанс і Гай-Сент, була страшна. Се був досить високий горб, який видно ще й доси, і за яким збила ся гвардия на похилости площини. Довкола того горба кулі відскакували від мощеного гостинця аж до Наполеона. Так само як під Брієнном, у нього по-над головою свистали кулі та гранати. Майже на тім самім місци, де стояли ноги його коня, збирано пізнійше сплющені кулі, старі обломки шабель і шматки гранатів з'їдені ржою. Кілька літ тому викопано там 60-фунтовий гранат, іще набитий, якого запальник відломав ся перед самим гирлом бомби. На тій остатній стациі цісар сказав до свого провідника Лякоста, ворожого селянина, переляканого, привязаного до гузарського сідла, який обертав ся при кождім стуку вистрілу і силкував ся сховати ся за цісаря: „Дурню! Се свинство! Куля вбе тебе за моїми плечима.“ Сей, що пише отсі рядки, сам знайшов у пухкім ґрунті сего горба, розгрібаючи пісок, відломок шийки бомби, покритий ржою за 46 літ, і старі шматки зеліза, що ломали ся між пальцями, як патички сухого бзу.

Хвильоване площин похилених у різні боки, де прийшло до стички Наполеона з Веллінгтоном, тепер, як загально відомо, не таке, як було 18. червня 1815 року. Беручи з того похоронного поля матеріял для зробленя йому памятника, знищено його дійсну поверхність, і збита з шляху істория не може пізнати її. Для її прославленя змінено її вигляд. Два роки пізнійше Веллінгтон оглядаючи Ватерльо скрикнув: „Хтось перемінив моє поле битви!“ Там, де тепер висока земляна могила з камяним львом на версі, був невеличкий горб, що хилячи ся до дороги до Нівелля спускав ся доступною похилістю, але з боку гостинця до Женаппи творив майже стрімкий беріг. Високість того берега можна змірити ще й тепер високістю двох горбів, а властиво двох могил по обох боках дороги з Женаппи до Брукселі: ліворуч англійська, а праворуч німецька. Французької могили нема; для Франції вся та площа — могила. При помочи тисячів і тисячів возів землі, насипаних на те місце, повстало згіре високе на 150 стіп, а в обводі тисячі стіп. Ся височина теперішнього Мон-Сен-Жана доступна по легкій похилости. В день битви, особливо з боку Гай-Сента, тут був спуск дуже крутий і прикрий. Похилість була так значна, що англійські гармати не бачили понизше себе ферми положеної в глибині долини, осередка битви. Д. 18. червня 1815 дощі ще порили ту похилість, болото утруднювало доступ так, що треба було не тільки плазувати рачки, але ще й стрягнути. Подовж площини тягнув ся якийсь рів, якого здалека не можна було навіть догадати ся.

Який рів? скажу. Брен-ль-Аллед, се одно бельгійське село, а Оен друге. Оба ті села, сховані в ви-долинках терену, злучені дорогою довгою доброї

півтори милі, що протинає площину хвилястою стяжкою і часто заглиблюється в сугорби мов борозда, так, що декуди ся дорога переходить правдиві байраки. В р. 1815 так як і тепер, ся дорога перерізувала вершок площини Мон-Сен-Жана поміж двома гостинцями з Женаппи до Нівелля. Тільки що тепер вона йде по рівній площині, а тоді йшла ровом. Оба її береги скопано для будови пам'яткової могили. Ся дорога ще й доси в більшій своїй часті йде досить глибоким вивозом; його глибокість виносить декуди 12 стіп, а стрімкі береги обриваються ся декуди, особливо в зимі. Деколи трапляються тут випадки. При в'їзді до Брен-ль-Алледа дорога така вузка, що одного пішохода роздавив віз, про що свідчить кам'яний хрест, що стоїть недалеко кладовища і має на собі напис: „Тут лежить Бернард Дебріє, що йшов із Брукселі в лютім 1637 р.¹⁾.“ Вивіз на площі Мон-Сен-Жана був такий глибокий, що один селянин, Матвій Нікез, був там засипаний обвалом берега, про що свідчить другий кам'яний хрест, якого верх пропав підчас корчовання ліса, а підстава стоїть іще й доси на похилости травника ліворуч від дороги між Гай-Сентом і фермою Мон-Сен-Жаном.

¹⁾ Сей напис виглядає ось як :

DOM
CY A ETE ECRASE
PAR MALHEUR
SOUS UN CHARIOT
MONSIEUR BERNABD
DEBRYE MARCHAND
A BRUKSELLE LE (далі нечитке слово)
FEBVRIER 1637.

По нашому в дословнім перекладі: „Богу Найліпшому, Найбільшому. Тут був убитий нещастем під возом пан Бернард Дебріє, купець із Брукселі, дня... Лютого 1637.“

В день битви ся заглиблена дорога, якої ніхто не догадував ся, що проходила через узгірє Мон-Сен-Жана, рівчак на вершку між берегами, западня закрита землею і невидна зробила ся страшною.

УІІІ. Цісарське запитанє до провідника Лякоста.

Так отже рано під Ватерльо Наполеон був задоволений. І мав чого, бо, як сказано, плян битви був чудесний.

Коли почала ся битва, посипали ся ріжні випадки один за одним: опір Гугомонта, завзята витревалість Гай-Сента, смерть Бодіена, убезвладненє Ауа, несподіваний мур, о який розбила ся бригада Суа, фатальна легкокомисність Гільмінота, що не мав ані петард, ані порошниць, та що батерії позастрягали, що 15 гармат без ескорти захопив Оксбрідж у прокопаній дорозі, те, що бомби без наслідків падали на англійські лінії, тріскаючи в розмоченій дощем землі, і справляли тільки вульканічні вибухи болота, так що намірене ними знищенє перемінило ся в обхляпанє, безхосенність демонстрації генерала Піре на Брен-ль-Аллед, при чім уся їзда, 15 шкадронів, пропала майже до ноги, слабій напад на англійське праве крило, дивне непорозуміне Нея, що замісь розложити 4 дивізії першого корпусу сходами зібрав їх у купу і сим способом згустивши їх у 27 рядів і два фронти по 200 людей, виставив їх на дощ куль, що справили страшне знищенє в тій збитій масі; те, що колюмни вислані до атаку, порозривали ся, а скісна батерия раптом була здемаскована з боку; небезпека, яка грозила генералам Буржуа, Донзельотови та Діріттови, відступ генерала Кіо, зранене полковника Віє, силача з політехнічної школи, якого

скалічено в хвили, коли сокирою розбивав браму Гай-Сента під густим огнем англійської барикади, що загородила дорогу з Женаппи до Брукселі; те, що дивізія Марконета попала між ворожу піхоту та кавалерію, терпіла від близьких вистрілів відділів Беста й Пакка та від нападу їздців Понсомбая; те, що князь саксонсько-ваймарський удержався у Фрішмонті та Смоені не вважаючи на зусилля графа Ерльона, що взято хоругви 105 і 45, що під'їзд легкої їзди висланий на розвіди між Вавром і Плянснуа взяв у полон чорного гузара пруського, від якого Французи довідалися про дуже поважну небезпеку для себе; те що генерал Груші запізнився, що в Гугомонті протягом не цілої пів години вбито 1500 людей, а довкола Гай-Сента ще в коротшім часі полягло 1800 людей, — усі ті грізні випадки, що мов хмари битви пересувалися перед Наполеоном, ледво троха притемнили його зір і зовсім не засмутили того цісарського лиця, повного певности себе. Наполеон привик дивитися на війну твердо. Він ніколи не числив неприємних подробиць. Цифри були маловажні для нього, аби лише в сумі давали йому побіду. Початкові помилки зовсім не збивали його з пантелику, і він не трівожився, чуючи себе майстром воєнної штуки і певним кінця. Він умів ждати, ставлячи себе понад усякий сумнів, і глядів на призначенє як на рівного собі. Здавалося, що до судьби він готов був сказати: „Адже-ж не посьмієш!“

До половини в сьвітлі й тіни Наполеон чув над собою опіку в добрім і поблажливості для злого. Він мав, або вірив бодай, що має прихильність до себе судьби; можна сказати майже, чув себе в змові з випадками, що рівнялося старинній вірі в недоступність для ран.

Та коли хто мав за собою Березину, Липськ і Фонтенбльо, той, здається, повинен був не спускати ся на Ватерльо. Таємне зморщенє бров здавало ся видним у глибині неба.

В хвили, коли Веллінгтон почав відступати, Наполеон задрожав. Нагло побачив він, як площа Мон-Сен-Жана опорожняється і чоло англійської армії щезає. Воно збирало ся в іншій місци, але ховало ся перед ним. Цісар підняв ся до половини в стременах. Блискавка побіди мигнула в його очах.

Веллінгтон припертий до ліса Суань і знищений, се був остаточний погром Англії через Францію. Се була пімста за Кресі, Пуатіє, Мальпляке та Рамілі. Муж з під Маренго вимазував Азінкур.

Тоді цісар думаючи про страшний випадок останній раз обвів люнетою всі точки поля битви. Його гвардия з карабінами при ногах стоячи за ним дивила ся на нього з якоюсь релігійною почесстю. Він у задумі придивляв ся склонам горбів, зазначував похилости, вдивляв ся в купу дерев, квадрат збіжа, стежку; здавало ся, числив усі корчі. З деяким напруженєм поглянув на англійські барикади на обох гостинцях, дві величезні купи зрубаних дерев. Барикада на дорозі до Женаппи повисше Гай-Сента була узброєна в дві гармати, одинокі гармати в цілій англійській артилерії, вицілені в глуб поля битви.

За барикадою на дорозі до Нівелля блискотіли голяндські багнети бригади Шассе. Біля тої барикади завважив стару каплицю св. Николая, вимазану білим вапном, що стоїть на розі поперечної доріжки до Брен-ль-Алледа. Похилив ся і з тиха промовив щось до провідника Лякоста. Провідник заперечив рухом голови — запереченє правдоподібно зрадливе.

Цісар випрямив ся й задумав ся. Веллінгтон відступив. Лишало ся тільки закінчити той відступ його знищенем.

Наполеон обернувши ся нагло вислав штафету, що кінь доскочить до Парижа з вістю про побіду. Він був один із тих геніїв, що творять громи. Власне він винайшов свій удар грому. Він дав наказ кирасіерам Мільгода здобути площу Мон-Сен-Жан.

ІХ. Несподіванка.

Їх було 3.500. Вони творили фронт довгий на чверть кілометра. Се були люди велитні на конях кольосах. Було їх 26 шкадронів, а за собою мали для підмоги дивізію Лефєбір-Денует, 600 добірних жандармів, стрільців гвардії числом 1197 людей і пікінерів гвардії числом 880 людей. На них були шоломи без грив і панцирі з кованого заліза, пістолети в шкіряних піхвах при сідлі й довгі шаблі. В ранці вся армія подивляла їх, коли о девятій при музиці, що грала арію *Veillons au salut de l'empire* (Дбаймо про цілість цісарства) надійшли збитою колюмною з одною батериєю при боці, а з другою біля їх осередка, і розвернули ся двома рядами між гостинцями Женаппа а Фрішмонта, а потім заняли місце для битви в тій могутній другій лнії, так мудро уложеній Наполеоном, яка маючи на своїм краю ліворуч кирасієрів Келлермана, а на своїм краю праворуч кирасієрів Мільгода, мала, так сказати, два залізні крила.

Адютант Бернар завіз їм цісарський наказ. Ней добув шпаду і станув на чолі. Величезні шкадрони рушили з місця.

Се був страшний вид. Уся та кіннота з піднятими шаблями, розпущеними на вітер хоругвами, мов один чоловік, з точністю бронзового тарана, що проломує стіну, зійшла зі взгіря Бель-Алліанс і спустила ся в страшну долину, де впало вже стільки людей, і щезла вся в димах. Вийшовши з них вона появила ся на другім боці долини, все суцільна й стиснена, і скорим тропом поперек хмари вистрілів із рушниць, що пролітали понад нею, почала підіймати ся на страшну болотяну похилість височини Мон-Сен-Жана. Вони їхали в гору важкі, грізні, безстрашні. В хвилях, коли не було чути вистрілів мушкетів та гармат, чути було їх кольосальний тупіт. Дві дивізії їхали двома колюнами, дивізія Ватіє з правого, а дивізія Дельорда з лівого боку. З далека можна було побачити, як вершок височини оперізають два величезні сталеві вужі. Вони перелетіли через поле битви як чудесна поява.

Нічого подібного не бачено від часу здобуття великої редути під Москвою через тяжку кавалерію. Мірата тут не було, але був Ней. Здавало ся, що вся та маса зробила ся потворою і мала лиш одну душу. Кождий швадрон звивав ся і надував ся як перстінь поліпа. Їх видно було крізь густий дим, якого хмара проривала ся тут і там. Суміш шоломів, криків, шабель, шалених підскоків кінських задів при грохоті гармат та реві військової музики, се був страшний галас, унятий дисципліною. В ядрі блискотіли панцирі мов луска дракона.

Се оповіданє описує події неподібні до подій інших віків. Мабуть щось подібне являло ся людям у старих орфічних епопеях про кентаврів, пів мужів а пів коний, тих титанів з людськими лицями і кінськими

грудьми, яких гальоп грозив Олімпови, страшних, незранимих, високих, богів і звірів у-раз.

Дивним сустріком чисел тих 26 шкадронів мало вдарити на 26 баталіонів. По-за верхом площі, під заклоною замаскованої батареї ждала на них англійська піхота, уставлена в 13 квадратів, по два баталіони в однім, і в двох лініях, у першій 7, а в другій 6. Вони стояли з кольбами на плечах, спокійні, німі, недвижні, ждучи того, що мало надійти. Вони не бачили кирасієрів, а кирасієри не бачили їх. Чули тільки прихід сеї хмари людей. Чули чим раз голоснійший тупіт трьох тисяч коний і мірове стуканє копит у скорім тропі, хрустіне панцирів, брязкіт шабель і щось мов великий грізний подух. Стояла страшна мовчанка, потім на раз на вершку згіря показав ся довгий ряд піднятих рук, що потрясали шаблями, потім шоломи, труби, стяги, і 3.000 сивоусих голов закричали: „Vive l'empereur!“ („Най жиє цісар!“) Вся та кіннота навалила ся на площину з гуком подібним до землетрясеня.

На раз стало ся щось трагічне. Ліворуч англійської, а праворуч нашої лінії чоло колюмни кирасієрів зупинило ся з проразливим вереском. Доїхавши до вершка сугорба в розгоні, обняті фуриєю, в невдержнім бігу для знищеня квадратів і гармат кирасієри побачили між собою й Англійцями рів, яр. Се була вивозова дорога до Оени.

Хвиля була страшлива. Яр був перед ними, несподіваний, широко роззявлений, з майже прямовими берегами перед кінськими ногами, глубокий на два сяжні між двома берегами. Другий ряд попихав перших, третій ряд попихав других. Коні ставали дуба, кидали ся в зад, падали на хребти дригаючи ногами

в повітрі, перевертаючи та дусячи їздців. Не було способу вернути ся, бо ціла колюмна летіла як стріла. Сила, якої набрали вони для знищення Англіїців, нищила їх самих. Невмолима яруга не могла перепустити їх доти, доки її всю не зарівняли своїми трупами. Коні й їздці валили ся в суміш гнетучи одні одних, творячи страшенну купу мяса в дебрі, а коли вся яруга заповнила ся живими людьми та кіньми, решта перейшла по ній. Майже третина бригади Дюбуа згинула в тій пропасти.

Се був початок програної битви.

Місцевий переказ, очевидно пересадний, говорить, що в тім вивозі недалеко Оени знайшло смерть 2.000 коний і 1.500 людей. В тій цифрі мабуть містять ся всі інші трупи, яких зкинено до сеї дебрі другого дня по битві.

Зазначу мимоходом, що бригада Дюбуа, так тяжко діткнена сим випадком, годину перед тим сьмілим нападом здобула хоругов Лїнебурга.

Наполеон перед виданєм наказу до сего штурму Мільгодових кирасієрів пильно придивляв ся теренови, але не міг добачити тої заглибленої дороги, про яку не сьвідчила ані одна нитка на поверхні площини. Про те його увагу звернула на себе невеличка біла каплиця на роздорожі гостинця з Нївелля, і боячи ся там можливої перешкоди він запитав про се провідника Лякоста. Лякост заперечив кивком голови. Можна сказати, що сей кивок голови бельгійського селянина спричинив упадок Наполеона.

Ще інші фатальні припадки мали наступити.

Чи було можливе, аби Наполеон виграв сю битву? Відповідаю, що ні. Чому? Через Веллінгтона? Через Бліхера? Ні. Через Бога.

Бонапарте побідивши під Ватерльо був би зробив щось нечуване в подіях ХІХ в. В Європі мала наступити нова серія подій, у якій для Наполеона не було місця. Неприхильність обставин для нього заповіла ся вже давнійше. Настав час упадку для сего важкого чоловіка.

Надзвичайна важкість сего чоловіка в судьбах людей захитала рівновагу сьвіта. Ся одиниця значила більше сама одна, ніж ціла велика суспільність. Ся надмірна сила людської жизненности скуплена в одній голові, сей цілий сьвіт вміщений у мізку одного чоловіка був би убійчим для цивілізації, як би міг працювати довше. Надійшла хвиля, коли непідкупна найвисша справедливість мусіла взяти своє. Мабуть на нього жалували ся основи та елементи, від яких залежать правильні тяготіня порядку морального так само як і порядку материяльного. Кров, що димить ся з переповнених кладовищ, сльози мільйонів материй, се страшні речники. Коли земля терпить від якогось надміру сили, з її глибин виходять таємні стогнання, які чує безмірний простір над нею.

Наполеон був оскаржений перед тим безмірним простором, і його впадок був постановлений.

Він був неvigідний Богу.

Ватерльо, се не була битва, се була зміна обличчя сьвіта.

Х. Площина Мон-Сен-Жан.

Рівночасно з яром відслонила ся також батарея. Шістьдесять гармат і 13 чотирикутників сипнуло огнем на кирасієрів. Невстрашимий генерал Дельорд салютував англійську батарею. Вся англійська кінна артилерія гальопом сховала ся за чотирикутники. Кирасієри

не мали спочинку ані на хвилю. Нещастє, що постигло їх у вивозі, здєсяткувало їх, але не відібрало їм відваги. Ті люди поменшавши числом, вирости серцем.

Нещастє постигло тільки колюмну Ватієра. Колюмна Дельорда, яку Ней справив на лїво, немов прочуваючи западню, дійшла ціла.

Кирасієри кинули ся на англійські чотирукутники. Коні в гальопі з попущеними вудилами, у їздців шаблї в зубах, а пістоleti в руках, — такий був напад.

Бувають хвилі в битвах, коли душа затвердне так, що вояк майже переміняєть ся в статую, і з усеї купи мяса робить ся гранїт. Англійські баталіони ані не рушили ся перед таким шаленим нападом.

Тоді стало ся щось страшне.

На всі боки чотирукутників ударено від разу. Шалений танець оперезав їх довкола. Але ся холодна піхота стояла непорушно. Перший ряд припавши на колїна брав кирасієрів на багнети, другий ряд стріляв. За другим рядом канонєри набивали гармати. Потім чоло квадрату отворило ся випускаючи вибух гарматних вистрїлів, і замкнуло ся знов. Кирасієри відповіли сіканиною. Їх величезні коні ставали на задні ноги, толочили ряди, перескакували через багнети і величезними тілами падали в середину тих живих стїн. Кулі пробивали діри в панцирях, а кирасієри робили виломи в квадратах. Ряди людей щезали під кінськими копитами. Багнети застрягали в черевах тих кентаврїв. Задавано страшенні рани, може не видані ніколи доси. Чотирукутники, які гризла ся шалена кіннота, стискали ся не вступаючи з місця. Невичерпаною стріляниною чинили вибухи посеред напасників. Битва мала нечувано жорстокий вигляд. Квадрати з баталіонів зробили ся кратерами вульканів; кирасієри з кінноти зро-

били ся вихром. Кождий квадрат був немов вулькан, на який напирала громова хмара; лява борола ся з громами.

Крайній квадрат із правого боку, найбільше на-ражений на напад стоячи з самого краю, щез майже до разу від першого напору. Се був 75-тий полк шотляндських гірняків. У його нутрі сидів дудар на бубні, і в часі, коли довкола нього мордовано людей, у глибокій нетямі, похиливши мелянхолійні очи та споминаючи мабуть свої ліси та озера, стискав дуду під пахою і грав гірські мельодії. Ті Шотляндці вмирили думаючи про свій Бен-Льотіян, так як Греки споминаючи свій Аргос. Шабля одного кирасієра, розтинаючи дуду й руку дударя, зробила кінець сьпівови вбиваючи сьпівака.

Кирасієри, зглядно малочисленні, зменшені нещасливим випадком у вивозі, мали проти себе майже всю англійську армію, але росли своєю хоробрістю. Кождий із них бив ся за десятьох. Декілька англійських баталіонів уступило. Веллінгтон побачив се і згадав про свою кавалерію. Як би Наполеон у тій самій хвили згадав був про свою піхоту, був би виграв битву. Се забуте, се була його велика, фатальна помилка.

На раз кирасієри нападаючи почули, що їх нападено. Англійська їзда впала їм на карки. Перед ними квадрати, за ними Сомерсет; Сомерсет, се були 1.400 гвардійських драгонів. У Сомерсета праворуч були німецькі шволежери під проводом Дорнберга, а ліворуч бельгійські карабінери під проводом Тріпа. Кирасієри нападнені з боків і з чола, з переду і з заду, піхотою та кіннотою, мусіли ставити чоло на всі боки. Що їм се значило? Були як вітрова труба. Їх хоробрість була неописана. Зрештою мали за собою батарею, що гри-

міла раз у раз. Із того виходило, що їх ранено в плечі. Один із їх панцирів, продіравлений на лівій лопатці кулею гаківниці, містить ся в збірці музею Ватерльо.

На таких Французів могли стати тільки такі Англіїці. Се вже не була битва, се був сумерк, шал, бурливий вибух душ і відваги, гураган шабель, блискавиць. В одній хвили із 1.400 драгонів гвардії не лишило ся лиш 800. Їх полковник Фоллер упав трупом. Ней надбіг із пікінерами та стрільцями Лефєбіра та Денуєтта. Площину Мон-Сен-Жан здобуто, здобуто ще раз і ще раз. Кирасієри покидали кінноту і звертали ся проти піхоти, або красше сказати, вся та страшенна юрба різала себе не покидаючи один одного. Під Неєм убито 4 коні. Половина кирасієрів остояла ся на площині. Ся битва тягла ся дві години.

Англіїська армія була глибоко захитана. Нема сумніву, що як би кирасієри не були ослаблені в своїм першій розгоні стратою в вивозі, були би проломали англійський центр і рішили побіду. Ся надзвичайна кіннота довела до остовпіня Клінтона, який бачив штурми під Таляверою та Бадахоцом. Веллінгтон, на половину побіджений, подивляв їх геройство, повторяючи півголосом: „Splendid! Splendid!“ (Прекрасно! Прекрасно!)

Кирасієри знівечили 7 квадратів із 13, забрали або загвоздили 60 гармат, відібрали у англійських полків 6 хоруггов, які три кирасієри і три гвардійські стрільці поспішно занесли до цїсаря перед ферму Бель-Алліянс.

Положенє Веллінгтона погіршило ся. Ся незвичайна битва була мов поєдинок двох ранених завзятців, із яких кождий борючи ся й опираючи ся раз у раз тратить усю кров. Хто з них упаде перший?

Битва на площині не вгавала.

Доки загнали ся кирасієри? Ніхто не вмів сказати. Певне те, що другого дня по битві одного кирасієра та його коня знайдено неживих у возовій шопі Мон-Сен-Жана, на місци, де сходять ся чотири дороги з Нівелля, Женаппи, Гільпи та Брукселі. Сей їздець прорвав ся крізь англійські лнії. Один із тих людей, що знайшли сего трупа, жиє доси в Мон-Сен-Жані. Він називаєть ся Дегаз і мав тоді 18 літ.

Веллінгтон чув, що хитаєть ся. Криза була близька.

Та кирасієрам не пощастило, бо їм не вдало ся розбити центр. Обі сторони держали ся на площині, але жадна не була її паном; та все таки більша часть була в руках Англійців. Веллінгтон держав село і вершок площини, Ней здобув тільки один горб і його похилість. Здавало ся, що обі сторони запустили коріє в ту смертоносну землю.

Здавало ся, що ослаблене Англійців невлічимо. Кровоток сеї армії був страшний. Кемпт із лівого крила жадав підмоги. „Нема, — відповів Веллінгтон, — нехай дасть себе забити!“ Майже в тій самій хвили — дивна подібність, що малює вичерпане обох армій, — Ней просив у Наполеона піхоти. „Піхоти? — скрикнув Наполеон, — де-ж я візьму її? Чи-ж можу сотворити її?“

З усім тим англійська армія була більше хора. Скажені удари величезних шкадронів тих зелізних панцирів зі сталевими грудьми здавили англійську піхоту. Кілька людей довкола військового стяга значило місце, де був полк; майже ані один баталіон не мав команди крім одного капітана або одного поручника. Дивізія Альтена, вже й так ушкоджена коло Гай-Сента, була майже знищена. Невстрашими Бельгійці з бригади ван Клюза встелили своїми трупами поле

здовж дороги з Нівелля. Не лишило ся майже ніщо з тих голяндських гренадієрів, які в р. 1811 у Еспанії в наших рядах били ся з Веллінгтоном, а в р. 1815 в злуці з Англійцями воювали з Наполеоном. Страта в офіцерах була дуже значна. Льорд Оксбрідж, який учора дав поховати свою ногу, мав тепер розтріскане коліно. Коли з французького боку в тій боротьбі кирасієрів вибито з боєвих рядів Дельорда, Лерітієра, Кольберта, Днопа, Траверса та Блянкарда, то з англійського боку були ранені Альтен і Барн, убиті Делянсей, ван Мерен і Омптеда. Весь генеральний штаб Веллінгтона був здештований, і в тій кровавій рівновазі Англія дістала гіршу часть. Другий полк пішої гвардії втратив 5 полковників, 4 капітанів і 3 хорунжих; перший баталіон 30 го полку піхоти втратив 24 офіцерів і 112 вояків; 79-ий полк гірняків мав 24 офіцерів ранених, 18 офіцерів убитих, 450 вояків убитих. Пропалі ганноверські гузари полку Комберленда та весь полк під командою полковника Гакке, що пізнійше був суджений і zdeгравований за те, що перед самою битвою покинув своє становище і втік у ліс Суань, розсіваючи пострах аж до Брукселі. Вози, гарматні ящики, фурґони з пакунками та з раненими, бачучи поступи Французів та їх наближенє до ліса, кинули ся в розтіч у ліс. Голяндці під шаблями французької кавалерії кричали: „Алярм!“ Від місцевости Вер-Куку (зелена зазуля) аж до Гренендаеля, на просторі майже двох миль у напрямі до Брукселі, був тиск утікачів, як оповідають сьвідки живі ще й доси. Переполох був такий великий, що дійшов аж до князя Конде в Маліні і до Людвіка XVIII. в Гандаві. Окрім слабої резерви розставленої ступнями за амбулянсом поміщеним у фермі Мон-Сен-Жан та бригад Вівієна й Ванделяра, що сте-

регли лівого крила, Веллінгтон не мав їзди. Богато батарей лежало здемонтованих. Сі факти признає Сайборн, а Прінгль прибільшуючи нещастє твердить, що англійсько-голяндська армія зменшила ся була до 34.000 людей. Зелізний князь не тратив спокою, але його уста поблідли. Австрійський комісар Венсан і еспанський комісар Алява, присутні в часі битви в англійським генеральнім штабі, були певні, що князь програв. О п'ятій годині Веллінгтон добув годинник і понуро прошептав слова: „Бліхер, або ніч“.

В тій самій хвили далека лінія багнетів заблискотіла на височинах у стороні Фрішмонта. Се був зворот у тій гігантській драмі.

ХІ. Злий провідник Наполеона, добрий провідник Більова.

Відоме болюче розчарованє Наполеона: він надіяв ся Груші, а прийшов Бліхер, смерть замісь житя. Призначенє має такі зворотні точки: надієш ся бути паном сьвіта, і ось тобі острів св. Єлени!

Як би малий пастушок, що служив за провідника Більовови, поручникови Бліхера, порадив був йому йти лісом повисше Фрішмонта, а не долиною понизше Плянснуа, то історія ХІХ в. може виглядала би зовсім инакше. Наполеон міг був виграти битву під Ватерльо. Кождою иншою дорогою крім одної понизше Плянснуа пруська армія була би зайшла в яр непрохідний для своєї артилерії, і Більов не був би прибув на місце. „Година спізнєня, — признав пруський генерал Муф-флінг, — і Бліхер не був би вже застав Веллінгтона на його становищи, битва була би програна“.

Як бачимо, був сам час, аби явив ся Більов. І без того він запізнив ся дуже. Ночував у Діон-ле-

Монті і вирушив досвіта. Але дороги були попсовані, його дивізії стрягли в болоті. Гарматні вози стрягли аж по оси. Надто треба було перейти через ріку Диль вузким мостом у Ваврі. Вулицю, що вела до моста, запалили Французи. Ящики та фургони артилерії не могли пройти поміж два ряди горючих домів і муїли ждати, поки погашено пожежу. Вже було полудне, а передня сторожа Більова ще не могла дійти до каплиці св. Лямберта.

Битва, розпочата перед двома годинами, мала скінчити ся о четвертій, і Бліхер був би застав битву вже виграну Наполеоном.

По полудни цісар перший своєю люнетою доглянув на краю обрїя щось таке, що звернуло на себе його увагу. Він сказав: „Бачу он там хмару, яка видаєть ся мені військом“. Потім запитав князя Дальматїї: „Пане Сульт, що бачиш там коло каплиці св. Лямберта?“ Маршалок звернувши люнету в той бік відповів: „Чотири або пять тисяч людей, Ваше Величество. Певно Груші“. Але темна лїнія стояла недвижна під хмарним небом. Всї люнети генерального штабу почали вдивляти ся в „хмару“, яку побачив цісар. Дехто сказав: „Се військо на спочинку“. Многі сказали: „Се дерева“. І справді хмара не рушала ся. Цісар вислав на розвіди до сеї темної точки дивізію легкої їзди Домона.

Більов так таки не рушав ся. Його передня сторожа була дуже слаба і не могла вдїяти нічого. Він муїв ждати на головну силу армії і мав наказ прилучити ся до неї перед виступом на боєву лїнію. Але о пятій годині Бліхер почувши про небезпеку Веллінгтона дав наказ Більову вдарити на Французів, і сказав ті памятні слова: „Треба відітхнути англїйській армії“.

Швидко по тім дивізії Льостіна, Гіллера, Гакке та Рисселя розвинули ся перед корпусом Льобау, кавалерія князя Вільгельма Пруського виступила з париського ліса, Плянснуга запалено, а пруські кулі почали дощем падати, аж до рядів гвардії, що як резерва стояла за Наполеоном.

ХІІ. Гвардия.

Решта відома. Наступила третя армія, поле битви змінило ся, 86 гармат загриміло раз по разу, перший полк Пірха надійшов зараз за Більовом, далі їзда Цітена під проводом самого Бліхера. Французів відкинено, Марконета виперто з площини Оена, Дірітта змушено уступити з Папельотта, відперто Донзельота й Кіота, на корпус Льобау ударено з боку. Нова битва з настанем ночі впала на наші полки вже розбиті. Вся англійська лінія виступила зачіпно і рушила наперед у величезний пролом, зроблений у французській армії. Англійська стрільба й пруська стрільба допомагали одна одній. Знищене, розбите чола, розбите боків, і серед сего страшного погрому гвардия виступила на боєву лінію.

Чуючи, що йде на смерть, вона закричала: „Найжизне цїсар!“ Історія не знає факту більше зворушливого, як ту смерть супроводжену окриками.

Небо було хмарне весь день. На раз у тій самій хвили, о 8-ій годині вечером хмари на обрію розсунулися, і з по-за вязів понад гостинцем Нївелля проглянула величезна, понура заграва заходячого сонця. Таку заграву бачили під Австерліцом.

В тім виступі до бою кожний баталіон гвардії був під командою генерала. Се були Фріян, Мішель, Руге, Гарльс, Майє та Поре де Морван. Коли високі

шапки гренадієрів гвардії з широкими бляхами та орлами показали ся — симетричні, уставлені простолінійно, спокійні, горді серед сумерку сеї борби, ворог почув пошану для Франції. Здавало ся, що 20 побід виступає на поле битви з розпростертими крилами, і ті, що мали в руках побіду, почули себе побідженими і відступили. Але Веллінгтон крикнув: „Стій, гвардия, й ціляй просто!“ Тоді червоний полк англійської гвардії, що лежав за плотами, підняв ся, хмара куль посипала ся на трибарвну хоругов, що трепала ся довкола наших орлів, усі кинули ся на перед і почала ся остатня різня. Цісарська гвардия чула серед сумерку, що армія відступає довкола неї, і починаєть ся широка порожнява розсипки, почула окрики: „Ратуй ся, хто може!“ замісь окриків „Най жиє цісар!“ Та не вважаючи на втеку по-за нею вона йшла і йшла на перед, чим раз більше нищена і вмираючи ступнево при кождім дальшім кроці. Не було в ній ані хитких, ані боязливих. Кождий вояк у тім полку був такий самий герой, як генерал. Ані один із них не жахнув ся перед самоубійством.

Ней, майже непритомний, великий усею висотою добровільної смерти, наражував себе на всі удари в тій різанині. Пятого коня вбито під ним. Весь облитий потом, з горючими очима, з піною на устах, в розщепленім уніформі, маючи одну еполету до половини розтяту ударом шаблі якогось кінного гвардійця, а бляху великого орла помняту кулями, кровавий, обризканий болотом, величній, зі зломаною шпадою в руці він скрикнув: „Гляньте, як умирає маршалок Франції на полі битви!“ Але дарма, він не вмер. Він був сам не свій з обуреня і кинув питанє Друе д'Ерльонови: „Чи не хочеш дати вбити себе?“ По серед

усеї тої артилерії, що мордувала горстку людей, він кричав: „Чи-ж нема нічого для мене? О, я хотїв би, аби всі англійські кулі влетіли в мій живіт!“ Нещасний! Ти мусїв дожити до французських куль.

ХІІІ. Погром.

Безладе поза гвардиєю було гідне пожалування.

Армія уступила нагло відразу з усіх сторін, від Гугомонта, від Гай-Сента, від Папельотта, від Плянсуа. Окрики: „Зрада!“ — наступили по окриках; „Ратуй ся, хто може!“ Армія, що розсипаєть ся, се розталь. Все хилить ся, слабне, тріщить, пливе, котить ся, паде, штовхає, спішить і валить ся на перед. Розгардіяш незвичайний. Ней хапає коня, вскакує на нього без капелюха, без краватки, без шаблі, зупиняєть ся поперек дороги, що веде до Брукселі, і затримує однако Англійців і Французів. Він силкуєть ся затримати армію, кличе її, лає, чіпляєть ся до втікачів. Їх юрба пориває його з собою. Вояки тікають кричачи: „Най жиє маршалок Ней!“ Два полки Дірітта бігають сюди й туди помішані, кидаючи ся між шаблями уланів і градом куль бригад Кемпта, Беста, Пакка та Райлендта. Найгірша часть битви, се розсипка. Приятелі вбивають один одного, аби втекти. Шкадрони та баталіони ломають і розсипають одні одних, як величезна піна битви. Ся хвиля пориває з одного боку полк Льюбау, а з другого полк Рея. Даремно Наполеон робить мури з решти своєї гвардії, даремно висипає свої прибічні шкадрони для остатнього зусилля. Кіот уступає перед Вівієном, Келлерман перед Ванделером, Льюбау перед Більовом, Моранд перед Пірчем, Домон і Сібервік перед королевичем Вільгельмом пруським. Гійо, що провадив атак цісарських швадро-

нів, упав під ноги англійських драгонів. Наполеон жене гальопом здовж утікачів, кличе до них, налягає, грозить, просить. Всі уста, що в ранці кричали: „Най жиє цїсар!“ тепер мовчать роззявлені і ледво пізнають його. Пруська їзда, що сьвіжо надійшла, кидаєть ся в вир битви, летить, січе шаблями, рубає, тне, вбиває, мордує. Запряги зривають ся, гармати тікають. Фурвези відпрягають коні від гарматніх ящиків, і вживають їх для втеки. Фургони, поперевертані до гори колесами, загатили дорогу і причиняють ся до різні. Люди толочать ся, дусять ся в стиску, біжать по трупах і топчуть живих. Руки відмовили служби. Шалена юрба заповняє дороги. Стежки, мости, рівнини, горби, долини, ліси заповнені тою розсипкою 40.000 людей. Крики, розпука, торністри та мушкети кидають у збіжє, перехід прорубують ударами шаблі. Нема товаришів, нема офіцерів, нема генералів, тільки сам невисловлений страх. Цїтен січе шаблями Французів до схочу. Льви поробили ся заяцями. Така була ся втека.

В Женаппі попробували завернути, ставити чоло, утворити ряди. Льюбау зібрав 300 людей. Забарикадовано вхід до села, але за першим вистрілом пруської артилерії всі почали тікати, і Льюбау дістав ся до неволі. Ще доси видно сліди тих карташових вистрілів на старім мурі цегляного дому на право від дороги, кількадесять кроків перед входом до Женаппи, Прусаки вірвали ся до Женаппи, шаліючи мабуть тому, що так дешево одержали побіду. Погоня була дивовижна. Бліхер наказав убивати всіх. Французський генерал Роге дав сумний приклад загрозивши смертю кождому французькому гренадиєрови, який приведе йому живого Прусака взятого в неволю. Бліхер перевисшив Рогета. Генерал молодой гвардії Діем, припер-

тий до дверей гостинниці в Женаппі, віддав свою шпаду пруському гузарови; сей узяв шпаду і вбив генерала. Побіда кінчила ся мордованем побіджених. „Караймо, бо ми історія!“ — такими словами обезчестив себе старий Бліхер. Ся жорстокість була вершком погрому. Безнадійна розтіч перебігла Женаппу, перебігла Катр-Бра (чотири руки), перебігла Госсей, перебігла Фран, перебігла Шарльруа, перебігла Тюін і зупинила ся аж на границі. І хто-ж то так утікав? Велика армія.

Сей переполох, сей страх, сей упадок і руїна найвисшої відваги, яка коли будь здивувала історію, — чи се було без причини? Ні. Тінь величезної правиці підіймаєть ся над Ватерльо. Се день призначеня. Надлюдська сила спровадила той день. Відси той вираз тривоги на лицах. Ось чому ті всі великі душі віддавали шаблі. Ті, що побіджали Европу, полягли купами, не маючи більше ані що робити, ані що казати, почувуючи в темноті страшну присутність судьби. Від того дня змінив ся вигляд на будучність людського роду. Ватерльо, се зворотниця ХІХ віку. Мусів упасти великий чоловік, аби настало велике столітє. Сего доконав Той, котрий не відповідає на питання. Понад битвою під Ватерльо перейшло щось більше, ніж хмара і ніж метеор; туди перейшов Бог.

Коли запала ніч, на полі не далеко Женаппи Бернард і Берtrand ухопили за поли сурдута і зупинили чоловіка безтямного, задуманого, понурого, що занесений аж сюди бігом розсипки зліз із коня, взяв під паху поводи свого коня, і вперши очі в далечінь, сам вертав до Ватерльо. Се був Наполеон, що ще пробував іти на перед, великий люнатик сего розвіяного сну.

XIV. Остатній квадрат.

Деякі квадрати гвардії, недвижні серед повені розсипки, мов скелі серед рвучої води, держали ся аж до ночі. Ніч надходила і з нею смерть, та вони чекали сеї подвійної пільми непохитно, і дали огорнути себе нею. Кождий полк, відрізаний від інших і не маючи ніякого звязку з армією розбитою зо всіх сторін, умирав сам для себе. Для сеї остатньої битви вони позаймали становища одні на височинах Россомми, інші на площині Мон-Сен-Жана. Тут полишені, побіджені, страшні та понурі квадрати конали серед страховищ. Ульм, Ваграм, Єна, Фрідлянд умирали з ними.

В сумерці, коло девятої вечером у низу площини Мон-Сен-Жана стояв один такий квадрат. У тій похоронній долині, при кінци того нещасного яру заваленого кирасієрами, а тепер заповненого масами Англіїців, під стрічним огнем побідної ворожої артилерії та страшенно густим градом куль сей квадрат не переставав бороти ся. Ним командував невідомий нікому офіцер Камброн. По кождім вистрілі квадрат меншав, але відповідав огнем. Гарматам відповідав вистрілами мушкетів, і раз за разом затіснявав свої чотири стіни. З далека втікачі зупиняли ся на хвилю задихані та прислухували ся в темноті до сего понурого грохоту, що слаб помалу.

Коли з сего легіону лишила ся вже лише жменя, коли з його хоругви лишив ся вже лиш один цурпалок, коли їх мушкети, вичерпавши кулі, стали тільки дручками, коли купа трупів стала більшою від купки живих, поміж побідителями повстав якийсь сьвятий страх перед сими героями готовими на смерть, і англійська артилерія, немов спочиваючи, затихла на хвилю.

Се був хвилевий спочинок. Борці бачили довкола себе рої привидів, постати людей на конях, чорні профілі гармат, біле небо, що прозирало крізь колеса та лявети; кольосальна голова смерти, яку бачуть герої завсігди серед диму в глибині битви, посувала ся до них і вдивляла ся в них. Серед вечерових сумерків вони могли чути, як набивано гармати; горючі льонти подібні до очий тигра серед нічної пільми творили колесо довкола їх голов. Та ось усі канонєри англійських батарей поприступали до гармат. Та в тій хвили англійський генерал, після одних Кольвіль, а після других Майтленд, зворушений, зупиняючи остатню хвилю завішену над головами тих людей, крикнув до них: „Хоробрі Французи, піддайте ся!“ Камброн відповів: „Стара гвардия вмирає, але не піддаєть ся!“

ХУ. Камброн.

Битву під Ватерльо виграв не Наполеон, що ратував ся втекою, не Веллінгтон, що відступав о 4-тій і був у розпуці о 5-тій, не Бліхер, що зовсім не брав участі в битві. Битву під Ватерльо виграв Камброн.

По слові Камброна англійський голос відповів: „Пали!“ Батерії сипнули іскрами, згіре затрясло ся, всі спіжеві гирла ригнули картачами в останнє. Широка лява диму, слабо побілена місячним сьвітлом, заклубила ся в гору, а коли розвіяла ся, на полі битви не було нічого. Страшна решта щезла, гвардия вся згинула. Чотири стїни живої твердині полягли. Лиш десь кудись між трупами можна було чути тихе стогнанє. Отак сконав остатній легіон французький, більший від римського, на площині Мон-Сен-Жана.

ДЕЯКІ ПОЯСНЕННЯ.

Отсе оповідане, писане для французької інтелігенції, в численних перевладах зробило ся доступне також інтелігенції майже всіх освічених народів. Пригадую собі, що частина сего опису битви під Ватерльо, а власне опис шаржі (штурмової їзди) французьких кирасієрів на англійську піхоту був поміщений у польській читанці для низшої гімназії, вживаної в моїх гімназійальних часах, але без подання назви автора. Мені невідомо, чи пробував хто подати се оповідане до рук простого люду, селян та міщан. Чинячи се в отсій книжечці, вважаю потрібним подати її читачам пояснення деяких слів, незрозумілих не тільки для селян і міщан, але також для значної частини нашої теперішньої інтелігенції, яка зі шкід, не вважаючи на весь поступ нової науки, пересічно виносить далеко менше знання, ніж се було давнійше. Тому думаю, що мої пояснення до отсего оповідання придадуть ся не тільки простим людям, але також інтелігентам.

А д ю т а н т — военний, призначений для служби при особі генерала або иншого коменданта.

А м а р а н т о в а к р а с к а — темно-червона.

А м б у л я н с — відділ вояків, що після битви обходить побоевище несучи поміч раненим.

А р м і я — оружна сила держави. Більші держави можуть у разі потреби з запасу своєї оружної сили виставити кілька армій. Оружна сила держави складаєть ся звичайно

з активної (діяльної) армії, такої, що стоїть у чинній службі, з резерви, т. е. з членів армії, що пройшовши чинну службу живуть у цивільнім стані, але в разі потреби можуть бути покликані знов до чинної служби, і з загального ополчення (ляндштурму), що набираєть ся з людей непринятих до чинної армії, в віці від 20 до 40 літ, і незобовязаних до жадної військової служби, які одначе в разі потреби можуть бути покликані для помічної служби при чинній армії в границях краю. Чинна армія в новочасних державах зорганізована (устроена) звичайно ось як: найменшою частиною її устрою буває компанія, означене число людей, що сплять у одній просторій кімнаті в асарні (військового будинку). 10—12 компаній, а в разі війни навіть більше, складають полк (Regiment), кілька полків складає бригаду, а ціла армія підчас війни в міру потреби може ділити ся на дивізиї, під комендою осібних генералів. З погляду на уоружене новочасна армія складаєть ся з трьох головних частий: піхоти, кінноти або їзди (кавалерії) та артилерії (гармат із їх обслугою). Для помочи сим головним частям кожда армія має надто відділи: перевозовий (Fuhrwesen), по народньому фюрвези, заняті звичайно службою при возах призначених для перевозу живности та а муніциї (воєнних знарядів), санітарний зложеній із лікарів та прислуги військової, потрібної для обходження хорих; надто для поборювання ріжних трудностей терену (землі та ґрунту, по котрім ходить армія), приготовляють ся окремі відділи копачів (саперів), будівничих для будованя мостів та инших приспособлень (Geniesorgps). Вся та величезна машина має, розумієть ся, свою власну адміністрацію (заряд) з невідлучними від неї писарськими та рахунковими силами, і свое власне судівництво з невідлучними від них арештами та вязницями і їх військовою обслугою.

Атлет — силач, борець.

Балюстрада — муроване поруче, зложене з мурованих стовпчиків або одноцільної стіни, в висоту троха більшу, як пів росту чоловіка.

Барикада — загата, завада для спинення руху по дорозі або по вулиці. Барикади робить ся в ріжних місцях розлично, відповідно до матеріялу, який можна ужити для їх збудованя. В нашім оповіданю згадано про барикади зроблені зі зрубаних грубих дерев, покладених поперек до роги. По містах роблено барикади поперед усього з брукового каменя, яке треба було вибирати з хідників, із запсових цегол та дощок, що стояли при нових будівлях, а також із домашньої посуду, бочок, дверей, драбин та меблів, які виношено на вулицю.

Батерия — ряд гармат уставлений чи то на мурі, чи на землянім шанці.

Біографія — житепись.

Бомба — куля з литого зеліза, в нутрі порожна і наповнена вибуховою матерією, давнійше стрільним порохом, а тепер динамітом, мелнітом або иншими подібними матеріями, що вибухаючи від підпалу, розкидають зелізну кулю на шматки і роблять відповідне до своєї сили спустошене чи то в людях, чи в будинках.

Гузари — легка їзда, мабуть малярського походження.

Гураган — наглий, шалений вітер.

Гвардия — сторожа военна, призначена для береження особи пануючого.

Гігант — велитень.

Гренадиери — вояки піхотинці, добирали звичайно мужчини високого росту, що виступали до бою в тяжкій зброї. Назва походить від еспанського міста Гренада.

Долман — короткий плащ без рукавів, що держав ся тільки спряжкою під шиєю.

Драґони — легка їзда, що в разі потреби могла сювати також пішо.

Еполети — грубі металеві шнурки, нашиті на вер-
рамен.

Ескорта — супровід.

Жандарм — дословно уоружений чоловік; жандарми
уружені карабінами бували кінні й піші.

Здемонтований — попсований, говорячи про оруже.

Камаші — вовняні одяги на ноги понизше колін
всше черевиків.

Канонер — вояк, що обслуґує гармату.

Кентавр — казковий кінь з людською головою та
грудьми.

Кирасієри — тяжка їзда, в якій люди були в пан-
цирях і металевих шоломах.

Кокарда — подоба цвіткы або мотилы з барвистого
полотна.

Колюмна — ряд вояків, компаній або полків.

Комбінація — зіставлене або змішане ріжних пред-
метів або чисел.

Контраст — противенство ріжнородних річий.

Корпус — кілька полків, подібний до бригады.

Кратер вулькана — широке або вузке горло на
версі огневої гори.

Лява — розтоплена камяна маса, що впливає з вуль-
кана в часі вибуху.

Лявета — деревляне руштоване, на яким держить ся
гармата; воно може бути або недвижне у т. зв. фортечних
гарматах, або на колесах у звичайних.

Мітрайлеза — мала гармата.

Мушкет — довга стрільба з »мушкою« на кінці дула.

Ся мушка — се тупий зелізний гвіздь, прикріплений до
внця дула, без якого не можна добре вицілити.

Нантський едикт — заява французького короля Генріха IV з р. 1598, якою оголошено свободу віроісповідань, а властиво свободу протестантизму, т. зв. Гугенотія у Франції.

Петарда — мала бомба, яку можна кидати рукою.

Пікінери — вояки уоружені тільки списами.

Плед — довга та вузка суконна хустка, яку носять на плечах. Мода на неї і сама назва пішла з Шотляндії.

Плеяда — сузір'я (купка зізд), зване в устах нашого народу Квочкою; в переноснім значіню вживається також для означеня більшого числа людей однакового занятя, прим. плеяда вчених, істориків або поетів.

Профіль — лице бачене з боку.

Рапорт — звіт, донесене, головно военного змісту.

Редута — кілька або кільканацять гармат, уставлених на укріпленім місци.

Стратегія — штука кермованя армією в часі війни.

Тераса — насип, плоскозгіре.

Титан — велитень.

Торністра — чотирикутний тлумачок із телячої шкіри, який на ременях носять вояки на плечах у часі походів.

Туба — велика бляшана труба з вузьким ріжком на однім кінци і з широким горлом на другім, крізь яку промовляють на далеке віддалене.

Фасада — передня часть дому.

Фронт — чоло.

Фурґон — великий, тягаровий військовий віз.

Фурия — запал, шал, безтямність.

Шволежери — легка їзда.

Шкадрон — малий відділ кінноти.

Штафета — відомість, написана дуже коротко, посилана тепер телеграфом, а давнійше навмисним гонцем.